

СРЕДНОУЧНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ ШКОЛА

УЧЕНИК

И. П. Р.

1915

b

№ 16

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՀՆՁԱԿԵԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

Ե Ր Ի Տ Ա Ս Ա Ր Դ Թ Ի Ի Ր Ք Ի

Գ Ր Ն Ց

Ս. Ս Ա Պ Ա Հ - Գ Ի Ի Լ Ե Ա Ն

Գ Ի Ն Ն Է 50 Ս Ա Ն Տ Ի Մ

Պ Ա Ր Ի Չ

1908

Իճ Թանկագին ընկեր

ԱՐԱՄ ԱՉԸԳՊԱՇԵԱՆԻՆ

Քե՛զ, Թանկագին ընկե՛ր, քե՛զ եճ նուիրում գլը
քոյկս, քեզ՝ որ ՔՍԱՆ տարիներից ի վեր՝ քո օրի
նակելի գործունէութեամբ ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ
ուսչվիրաններից մէկն ես եղել և անձիդ վրայ արտա
ցուցրել՝ ազնիւ, անվեհեր և անյողողոյց Յեղափո
խականի բոլոր չասկութիւնները :

Ընկերոյ՝

Ս. ՍԱՊԱՀ-ԳԻՒԼԵԱՆ

6 Փետր. 1908
ՊԱՐԻՉ

Ն
և Հր
№ N
վ
բացի
պար
Լ
պատ
ինչպ
քում
յուզ
" Եր
բուն
Լ
ազգ
սա
որոշ
թիւն
տակ
թիւն
ընտ
6

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Ր Ա Ն

—o—

Ներկայ աշխատութիւնը գրուած է եղել 1899-ին և հրատարակուել « Հնչակ »-ի 1900 № 7-ի և 1901-ի № № 1, 2, 3-ի մէջ:

Վերարտատպում ենք Համարեա՝ թէ անփոփոխ՝ բացի մի քանի կտոր չաւելումներից, որ եղած են լոկ պարզաբանութեան տեսակէտից:

Մեր ընդհանուր նպատակն է եղել այս գրուածքով պատկերացնել « ԵՐԻՏԱՍԱՐԴԻ ԹԻԻՐԲԻԱ »-ն այնպէս, ինչպէս որ նա երեւան է եկել պատմութեան ընթացքում, ցոյց տալ թիւրքիացում ու թիւրքիայի շուրջը յուզուող խնդիրների ընդհանուր բնաւորութիւնը և « Երիտասարդ Թիւրքիայ »-ի դէպի այդ խնդիրները բռնած դիրքը:

Խնդրի վրայ մենք նայել ենք քաղաքական, ազգային տեսակէտից, որովհետև « Երիտասարդ Թուրքեր »-ը միայն այդ ուղղութեամբ են որոշեալ Հայեցակէտեր երեւան դրել և գործունէութիւն ցոյց տուել:

Անշուշտ մենք չէինք կարող Սօցիալ-Դեմօկրատական սկզբունքներով քննադատել մի Կուսակցութիւն, որ արդէն այդպիսին չի եղել:

Խնդիրների լուսաբանութեան Համար մենք պիտի ընտրէինք այն մէթօտը, որ արդէն ընտրած ենք:

6 Փետրվար, 1908

ՊԱՐԻՉ

Ս. Ս.-Գ.

Ո՞վ

— Այ

կաւոր է

Թիւր

օրերը ,

Չըջանը՛

կեանք ,

կաճիջոյ

վիեննա

Սկզբ

եղող վ

կերպու

րող հ

ներկց

յ ա ր ձ

ճէջ :

Հա

որ հո

եւ

հարե

զինու

էլ ա

ներկց

արեւ

առաճ

Ս

րակա

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ո՞վ են և ի՞նչ ցանկանում « Երիտասարդ Թուրքեր »ը :

— Այդ հարցին փաստօրէն պատասխանելու համար հարկաւոր է ծի փոքր յետ երթալ, պատմութեան էջերը թերթեր:

Թիւրքիայի դոյութեան պատմութիւնը, սկզբից ձինչև ճեր օրերը, երեք որոշ շրջանների կարելի է բաժանել: Առաջին շրջանը՝ որ ընդգրկում է աւելի քան երեք հարիւր տարուայ կեանք, Թիւրքիայի սկզբնական ճագման և աճման ժամանակամիջոցն է, որ սկսում է Էրթուղրիլից և հասնում ձինչև Վիեննայի յայտնի պաշարումը (1288-1683):

Սկզբնական այդ շրջանի ձէջ՝ Օսմանի անուկով յայտնի եղող փոքրիկ վաչկատուն ժողովուրդը հետզհետէ կարճակերպում, ճաւալ է ընդունում և Փոքր-Ասիայի ձէջ ապրող համացեղ և օտարասեռ տարրերին իր լծի տակն առնելուց և նրանց երկիրները տիրապետելուց յետոյ՝ ճանում է յարձակողական, աշխարհական և զինուորական զինուորական ձէջ:

Հայաստանը՝ այդ ժամանակ պատաճ-պատաճ՝ արիւն էր որ հոսեցնում էր:

Եւրոպական փոքրիկ պետութիւնները անկազմ, հարեւան հարեւանի հետ անհամերաշխ, բոլորովին անպատրաստ՝ զինուորական ձի ահարկու թշնամու ընդդիմադրելու, աճէնքն էլ սարսափահար դողում էին այն աշխարհակալ բանակներից, որ անաճբարտակելի հեղեղի նման հետզհետէ դէպի արեւմուտք էին ընթանում և աճէն ինչ իրենց հոսանքի ձէջ առաճ՝ աւերում, քանդում, առաջ էին քշում:

Այդ շրջանի ձէջ Օսմանցին աշխարհակալ ազգի զինուորական բոլոր յատկութիւնները ցոյց տուեց: Սակայն նա ձիայն

աշխարհակալեց, տիրապետեց, չունեցաւ, երեսն չբերեց բարձր ազդերին յատուկ քաղաքացիական այն յատկութիւնները, ընդհանուր այն կուլտուրան, որ կարող էր նրան ձեռնոց տալ կազմակերպելու՝ օրգանական ծիւղածոթութեան, ծիւղածոթութեան վերածելու նուաճուող երկիրներն ու ժողովուրդները: Նա բացարձակապէս անկարող եղաւ տիրուող այլասեռ տարրերի մէջ փոխադարձ համերաշխութեան կապեր հաստատել՝ նրանց բոլորին իր հետ կապել և ցըրուած, անկերպարան ճասերի ամբողջացուցիչ, շարկապող կեդրոնը դառնալ: Նա տիրել էր սրով, սուրբ ձեռքին էլ շարունակեց ապրել՝ "ի ն չ պ է ս մ ի բ ա ն ա կ ա ծ զ օ ր ա խ ու մ բ", մոռանալով սակայն որ սուրբ ամէն ինչ չէ, — և նա այդ զգաց իր պատմութեան երկրորդ շրջանի մէջ, որ այլևս շատ ուշ էր:

Երբ օսմանեան աշխարհակործան հոսանքը ամէն ինչ իր տակն առնելով՝ հասաւ Վիննայի պարիսպներին (1683), այդտեղ բաղկեցաւ ծիւղածոթութեան հաստատակի և այլևս անկարող լինելով ճեղքելու, առաջ ընթանալու, հոսանքը կանգ առաւ և յետախաղաց զիրք ընդունեց:

Անխոցելի կարծուած օսմանցու պարտութեան առաջին նշաններէն խրախուսուած՝ Աւտորիան, Լեհաստանը, Վենետիկի հասարակապետութիւնը, զանազան ճանր ազգութիւններ և ասպետների խմբեր այնուհետեւ, պարբերաբար, Օսմանցուն յետ մղելը իրենց առաջնորդող գաղափարը դարձրին:

Չանցաւ շատ ժամանակ՝ Թիւրքիայի թշնամիների բանակի մէջ երեսն եկաւ և՛ ծիւղածոթութեան երկտասարդ, աշխարհակալական ամէն բնազդներով օժտուած ազգ՝ Ռուսիան:

Թիւրքիան այժմ իր առաջ տեսնում էր ո՛չ ծիւղածոթութեան կեղծութիւնների վերակազմուած զինուորական ոյժը, այլև նրանց մէջ կայացած համերաշխական գաղափարի ծիւղածոթութեան իրեն վերջնականապէս տապալելու: Պատերազմի դաշտ ի հարկին դուրս եկող բազմաթիւ զօրեղ ազգակներին այլևս անկարող լինելով զիմազրուելու, նա իրեն հաճախ անհրաժեշտութիւն համարեց յարձակողական դիրքից պաշտպանողական ծիւղածոթութեան:

լ ու . նպատակ ընտրելով բաւականանալ ճիւղն իր արդէն տիրապետած երկիրները պահպանելով :

Սակայն՝ իր պատճառներէն այդ երկրորդ շրջանի նոյն իսկ սկզբի օրերից՝ ո՛չ ճիւղն Թիւրքիան անկման բացարձակ նշաններ սկսեց ցոյց տալ, ո՛չ ճիւղն ծաւալուող Հարեան պետութիւնները կարող եղան միացած կամ առանձին առանձին իրենից ընդարձակ տարածութեամբ հողեր գրաւել, այլև նրա համար ծածուկ չմնաց և՛ այն հանգամանքը, որ իր բոլոր հին ու նոր թշնամիները իրեն գոյութիւնը փոխարինող նոր բաղկացութիւնների մասին էին խորհում: Այդ դեռ հէրիք չէր: Իր բաղկացուցիչ, մեռած կարծուած ազգութիւնները հանդէս էին բերել ո՛չ ճիւղն կենսունակութեան հաստատուն պայմաններ, ո՛չ ճիւղն հրապարակային դժգոհութիւններ էին արտայայտում դէպի ինքը, այլև իր ե ն ց ս ե պ հ ա կ ա ն ա ն կ ա խ ու թ ե ա ն ը ձ գ ու ու ձ և փրկութեան համար աչքները դէպի իր թշնամիները դարձրնում:

Պարզ էր, որ այդ պայմանները տակ, թողած իր սեպհական ոյժերին, Թիւրքիան անկարող պիտի լինէր ընդդիմադրելու թէ՛ իր ներքին և թէ՛, մանաւանդ, արտաքին քայքայիչ յարածուն ազդակներին: Նրա անկուճքը անխուսապ է ի էր ն կ ա տ ու ու ձ ա մ է ն ք ի կ ո ղ ծ ի ց: Բայց խնդիրն այն էր՝ թէ ո՞վ, որո՞նք պիտի լինէին նրա ընդարձակ երկիրները ժառանգողները, նրա թողած բաց տեղը բռնողները: Եւ անկարող լինելով հաւաքականօրէն այդ հարցը արձատապէս լուծելու, պետութիւնները ստիպուեցան զանազան ուղեգծեր, կիսամիջոցներ ընդունելու:

Ա. — Նախապէս ընդհանուր համերաշխութեան զալ իրարու հետ, ճիւղն ալ և ապա բաժանել:

Բ. — Պահպանել՝ երբ ընդհանուր համաձայնութեան չէր կարելի յանդիլ:

Գ. — Օգնել, միջոց տալ նոր զարթնող, Թիւրքիայի բաղկացուցիչ մասերը կազմող ազգութիւններին, որ իրենց բուն հայրենի երկիրը յետ ստանան:

Ահա քաղաքական այն ընթացքը, որ գծեցին պետութիւնները Օսմանցու նկատմամբ, նրա գոյութեան երրորդ շըր-

ջանի մէջ, որ սկսուած է 1815-ից մինչև մեր օրերը :

Եթէ ընդհանուր առձամբ բոլոր պետութիւնները Թիւրքիայի գոյութիւնը եւրոպական հաւասարակշռութեան համար առժամանակեայ անհրաժեշտ չարիք էին համարուած, մինչև նրա բաժանման համար ընդհանուր հաճաճայնութեան կայանալը, սակայն կային էլ պետութիւններ, որոնք իրենց մնայուն շահի տեսակէտից ցանկանում էին տեսնել ձի Թիւրքիա՝ բարեկարգուած, զօրեղ և իր ուրոյն ներքին ոյժերով ապրելու կարող : Այս վերջին մտածմունքը, ճասնաւորապէս, ցոյց տուին Ֆրանսիան և Անգլիան : Ահա թէ ի՛նչու այդ երկու պետութեանց ներկայացուցիչները, զանազան ժամանակներու, սրտանց աշխատեցին ամէն կարգի ճ՛նշուած ի գործ գնել թրքական պատասխանատու պաշտօնեաների և կառավարիչների վրայ՝ երկրի մէջ քաղաքական և ընկերային անհրաժեշտ բարենորոգումներ ներմուծելու՝ Թիւրքիան եւրոպականացնելու :

II

„ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐԲԻԱՅ՝Ի ՅԱԳՈՒՄԸ

Թիւրքիայի գոյութեան ներքին և արտաքին պայմանները, պետութեանց բռնած քաղաքական ընթացքը չէին կարող, հարկաւ, չազդել և՛ բուն թուրքերի վրան : Եւ արդարև, որքան որ իսլամութիւնը ճարմնացնող ազդակները դարերի ընթացքուծ ջանացին ամէն կարգի արգելքներ հանել և թույլ չտալ որ եւրոպական մտքի արտայայտութիւնները մուտք և ծաւալ գտնեն Խալիֆայութեան երկրների մէջ, որքան որ օսմանցի ժողովրդի բիրտ սնտոխապաշտութիւնը, մոլեռանդական բնազդը աշխատեց իրեն հեռու պահել եւրոպականութիւնից — այնուամենայնիւ թէ՛ կրօնական և թէ՛ քաղաքական ներկայացուցիչ, իրենց բոլոր նեցուկներով՝ անզօր եղան պատնէշել լուսաւորութեան յառաջընթաց հոսանքը, անանցանելի պատուար քաշել քաղաքակրթութեան ծաւալման առաջ : Թուրքը՝ որ մինչև այդ ժամանակ եղած էր միայն ն իւ թ ա կ ա ն կ ո պ ի տ ո յ ժ , գուրկ ստեղծական կարողութիւնից,

որ իր ծտածնունքը, ներշնչումների ձեւերը, գոյնը, յաճախ առարկան իսկ, Պարսկից և Արաբից էր փոխ առած — այլևս անկարող լինելով Հին ուղղութեան մէջ շրջանակուելու, անհրաժեշտութիւն նկատեց զուրկ ծուլ պատմութեան Հանդէս բերած նոր պայմանների առաջ և երեւան եկած նորանոր պէտքերին բաւականութիւն տալու համար՝ աչքերը ուղղեց դէպի արեւմուտք՝ Եւրոպա: Իսկ իրերի ծնեցրած այդ դիտումի ընդհանուր հետեւանքներից մէկն էլ այն եղաւ, որ յառաջ եկան գրողների, ծտածողների նոր շարքեր, նոր լսմբեր, որոնք ծի կողմ ձգելով անպէտք դարձած Հինը, աշխատեցին ճանաչել իրենց երկիրը և ուսումնասիրել Եւրոպան ու նրա հասարակական-քաղաքական հաստատութիւնները: Օսմանեան այդ նորածին, թարմ ոյժը՝ իր ձգտումներին յագուրդ տալու համար՝ դիմեց եւրոպական մտքին, զլիաւորապէս Ֆրանսիական գրականութեան, և նորեկին յատուկ եռանդով ամէն ինչ սկսեց չափել, ձեւել այս վերջինիս վրան: Պարսկականի և արաբականի տեղ այժմ բռնեց Ֆրանսիական լեզուն, Ֆրանսիական գրականութիւնը:

Բայց Ֆրանսիական ծոխ լեզուն, Հոյակապ պատմութիւնը, հարուստ գրականութիւնը իրենցմով հետաքրքրուողներին միայն զգացմունքի ձեւեր արտայայտելու միջոց չափտի ընծայէին, այլ և՛ ծտածնունքի, խորհելու առատ նիւթեր: Այն ազգը՝ որ մի քանի յեղափոխութեանց երկար, դժուարին բովիցն էր անցել և համայն աշխարհի սքանչացուծը գրաւել, — արտադրել էր քաղաքագիտական գրողների, ծտածողների այնպիսի հսկայ շարքեր, որոնք անկարող էին իրենց դրոշմը չդնել, այս և այն չափով, իրենց ընթերցողների վրան: Եթէ եղան թուրք երիտասարդներ, որոնք նպատակ զրեցին իրենց հայրենիքը փոխադրել Ֆրանսիական գրականութեան գեղարուեստական կողմը, սակայն եղան շատերն էլ, որոնք աշխատեցին օրինակել, հետեւել Ֆրանսիական քաղաքագիտական մատենագիրների ասածներին և ցանկացան նրանց ծտածնունքի արդիւնքները, ինչպէս որ իրենք էին հասկացել, իրենց երկրի մէջ ծաւալել:

Քաղաքագիտական ուղղութեամբ գրելու տեսակէտից թուրքերը առաջ են հայերից: Ճանիններորդ դարու 30-ական

Թուականը թուրք գրականութեան մէջ առաջ էր բերել քաղաքագիտական գրողների մի որոշ խումբ, որոնց ընդհանուր միտումների ամփոփողը և արտայայտիչը եղաւ Ռէշիդը: Իսկ հայերը դեռ երկար տարիներ պիտի սպասէին, մինչև որ ասպարէզը մտնէր Միքայէլ Նալբանդեանը, — հայ քաղաքագիտական առաջին գրողը:

Ի՞նչ պատկեր էր ներկայացնում Թիւրքիան երիտասարդ գրչի տէր քաղաքական այն բարենորոգիչներին, որոնք՝ ինչպէս իրենք էին ասում՝ սնուած Արեւմտեան Եւրոպայի յառաջողեմ գաղափարներովը, վրանին առան « Երիտասարդ Թուրքեր » անունը և իրենց հրապարակային, հասարակական գործունէութեան նպատակ ընտրեցին վերածնութեան մէջ դնել իրենց երկիրը և հին, ճգրտած, խարխլած Թիւրքիայից վերաշինել, առաջ բերել մի նոր՝ « Երիտասարդ Թիւրքեր »:

Ահա այդ պատկերը.

— Մի երկիր՝ բաղկացած բազմատարր ցեղերից ու ազգութիւններից, որոնցից ամէն մէկը ունէր իր ազգային անհատական առանձին կեանքը, իր գոյութիւնը պահպանելու հաստատուն հիմունքները: Չկար այդ տարրերի մէջ փոխադարձ համերաշխութեան և ո՛չ մի կապ. ո՛չ մի անցեալ, հասարակական և ո՛չ մի հաստատութիւն կար՝ որ այդ օտարասեռները իրարու հետ շաղկապելուց յետոյ, ամուր կերպով նրանց կապէր տիրող տարրի, Օսմանցիի հետ, և այդպիսով բոլորից կաղծէր մի ամբողջութիւն, օրգանական մի ճարմին, մի ազգութիւն:

Պետական կազմակերպութեան տեսակէտից նրանք տեսնում էին՝ որ Թիւրքիան ներկայացնում էր մի անկազմ, անկերպարան երկիր, կեղեքումների որս, յափշտակութեան վայր՝ բոլոր պաշտօնական ու անպաշտօն կառավարիչ-հարստահարիչների համար, « Երկիր՝ ուր աղանին իսկ գողանում էր »: Մի կառավարութիւն՝ որի « գլուխը », « ուղեղը » Պօլիս նստած, անձնատուր էր եղած ցոփակեաց կեանքի ամէն նրբութիւններին, անհոգ, անընդունակ՝ պետական նաւը ժամանակի հոսանքի հետ առաջ վարելու. որ երկրի գոյութեան, պահպանութեան միակ գրաւականը նա այլևս չէր

սպասում իր սրից, ինչպէս առաջ, այլ իր ժառանգորդները լինելուն աչք զնող պետութեանց փոխադարձ նախանձից, ճրջուծից և հակառակութիւններից : Իսկ այդ բոլոր թուլութիւններից օգտուելով՝ նուաճուող ազգերից ոմանք արդէն յաջողել էին իրենց ազատութիւնը ձեռք բերել, ոմանք էլ ապստամբութեան դրօշը պարզելու շաւղին ձեռք ձուռել և իրենց ձօնապաշտ անկախութիւնը երազում, ու պատմութեան ընթացքը որոշակի ցոյց էր տալիս որ ճիւղ օր նոյն ուղին պիտի ընդունէին և՛ ճիւղ ազգութիւնները, եթէ իրերի արդէն եղած դրութիւնը նոյնութեամբ շարունակուէր, այնպէս որ ճիւղ օր Օսմանցին պիտի դարթնէր և իրեն տեսնէր հալուած, բոլորովին կաղձալուծուած, քաղաքական կեանքից վայր իջած : — Ահա այն պատկերը՝ որ տալիս էր նրանց իրականութիւնը, հեռանկարը՝ որ պարզում էր պատմութեան ընթացքը :

Ի՞նչ էր և ի՞նչ եղած այդ բոլորի հանդէպ կառավարիչ այն խմբի ցանկութիւնները, որոնց այնուհետև իրենք սկսեցին անուանել "Մ եր ու ն ի Թ ու ւ ր ք ե ր" : Ի՞նչ ընդհանուր ծրագիր, ի՞նչ ձեթօղ, քաղաքական ի՞նչ ուղեգիծ էին նրանք ընդունել զէպի աշակրօն, այլացեղ տարրերը և ի՞նչ հիմունքների վրայ դրել պետութեան կազմը :

— Ոչ-ձաճձետականներին ու յ ե ա յ դարձնելով՝ նրանց բոլորովին կղզիացրել էին և պետութեան ձեռք առաջ բերել կողք կողքի ապրող՝ իրարու խորթ, օտար, թշնամի ճարճիւններ : Ռ ա յ ե ա ն ե ր ը քաղաքական կեանքից բոլորովին արտաքսուած լինելով՝ սկզբունքով ո՛չ բանակի ձեռք կարող էին ընդունուել և ո՛չ էլ հասարակական, պետական պաշտօններ ստանալ, բացի քձահաճոյքի թելադրութիւնից : Պետութիւնը ամէն իրաւունք ունէր զէպի այդ տարրեր անցեալ, տարբեր կրօնք ու սովորութիւններ ունեցող ցեղերը, առանց սակայն ուէ պարտականութիւն ստանձնելու : Քաղաքական անհաւասարութեան ստեղծելով էր, որ "Մերունիներ"ը ձտածել էին ընկերային անհաւասարութիւնը ճշտնջենաւորել, և այդ ձեթօղով՝ տիրուող ոչ-ձաճձետականներին շարունակ արտադրութեան խօսուն գործիք դարձնելով՝ նրանց յարատև հպատակութեան, հնազանդութեան ձեռք պահել :

Իսկ օսմանեան գահակալները այդ ճի և նոյն հպատակ ժողովուրդների հետ իրենց յարաբերութիւնները դիւրացնելու համար՝ յարձար ծիջոց էին համարած իւրաքանչիւր դաւանութեան պատկանող քրիստոնեաներից կրօնական առանձին համայնքներ կազմելու, և նրանց կրօնական պետին իր հօտի հաւատարմական զգացմունքներին պատասխանատու ճանաչելու :

Արդ, որքան որ "Մերունի Թուրքեր" ի կամ ձինչև այդ ժամանակ երկրի կարգ ու կանոնը տուող պահպանողական խմբի ձեռք առած ծիջոցները կարող լինէին անգորութեան, հնազանդութեան ու կրաւորական դիրքի մէջ դնելու զանազան հակաշահ և հակամարտ ձգտումներ ունեցող տարրերին — այնուամենայնիւ նրանք անկարող էին արձատարիլ անել, ճուայնել տալ այդ ժողովրդներին իրենց անհատականութիւնը կազմող տարրերը և նրանց բոլորը ի ծի ձուլելուց յետոյ՝ ճ ի ժ ո ղ ո վ ու ը ղ, ճ ի ճ ար ճ ի ն ձևացնելու : Ինչքան որ հպատակ ազգերը սահմանափակ շրջանի մէջ էին զրուած, դարձեալ՝ "Մերունի Թուրքեր" ի շնորհած ծիջոցներով հպատակ իւրաքանչիւր համայնք կարողանում էր վառ պահել իր անցեալի յիշատակները, ճշակել, ընդարձակել իր գոյութեան հիմունքները և իր առանձին իղէալը ունենալ, — իղէալ որ բնաւ համապատասխան չէր օսմանեան պետական շահերին : Մի խօսքով՝ օսմանեան կայսրութեան ունեցած քաղաքական կազմակերպութիւնը իր անկուճը անխուսափելի պիտի դարձնէր, եթէ չաշխատուէր այդ երկիրը նոր հիմունքների, նոր խարխախների վրայ դնելու :

Եւ վերակենդանացնելու այդ պատմական ծանր պաշտօնը իրենց վրայ առնել ուղեցին Ռէշիդը ու իր գաղափարակից ընկերները, որոնք իրենց վերակազմելիք նոր Թիւրքիան՝ Հինից տարբերելու համար՝ անուանեցին "Երիտասարդ" :

“ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐՔԻԱՅ „Ի ԸՄԲՈՆՈՒՄՆԵՐՆ
ՈՒ ՅՐԱԳԻՐԸ

Ի՞նչ էին “ Երիտասարդ Թուրքեր ”ի ղեկավարիչ սկզբունքները :

— Թիւրքիան վերակազմել, վերահաստատել այնպիսի հիմունքներով, որ նրա մէջ ապրող զանազան ալլաքեղ, ալլալրօն տարրերը, ժամանակի ընթացքում, յառաջացնէին, կազմէին ճիւղանգուած, ճիւճարձին, ճիւժողովուրդ, ճիւղագուծիւն: Ո՛չ թէ կղզիացած, իրարու խորթ ու թշնամի ցեղեր, այլ ճին ճիւղի շարունակութիւն կազմող ճասեր, որոնց բոլորին մէջ պիտի տիրէր ընդհանուր ներդաշնակութիւն, ընդհանուր կապ: Տարբեր ժողովուրդների մէջ գոյութիւն ունեցող վիհերը, խարութիւնները վերացնել, արձատարել անել, ջնջել նրանց ինքնուրոյնութիւն տուող պայճանները, արտօնութիւնները և այդ բոլորից՝ առանց խարութեան՝ կազմել ճիւճարձուծիւն, որ ունենար նո՛յն ճառագիւտները, նո՛յն հաստատութիւնները, նո՛յն իղէալը: Ուրիշ խօսքով՝ ճինչև այն ժամանակ գոյութիւն ունեցող զանազան համայնքների տեղ պիտի տիրէր ճիւճարձ, ճիւղագուծիւն՝ Օսմանեան: Եւ այդ բոլորի համար հարկաւոր էին ճիւճայն փոխադարձ բարի տրամադրութիւններ, համաձայնութեան ճիւճանի արտաքին նշաններ, սկզբնական ճիւճանի թեթև փոփոխութիւններ, որպէսզի գոյութիւն ունեցող ամէն ինչ table rase — հարթ հաւասար — լինէր, պատճական ամէն անհատականութիւն իր անցեալը, ինքնուրոյնութիւնը ճոռանար և Օսմանցի լինելու շաղիւն մէջը ճանէր: Արևմտեան լուսաւորեալ ճոքերով տոգորուած ” Երիտասարդներ ”ը իրենց այդ ասածների հաստատութեանը կենդանի օրինակ էին բերում, գլխաւորապէս, Ֆրանսիան և Պրուսիան:

Մի Ֆրանսիա, Ֆրանսիական ճիւղագուծիւն կազմող ժողովուրդը դեռ շատ ժամանակ չէ, որ բաժանուած էր տար-

բեր միութիւնների , տարբեր ցեղերի , որոնցից իւրաքանչիւրը ունէր իր սեպհական լեզուն , ուրոյն անցեալը , տարբերող սովորութիւնները , նիստ ու կացը , ուր հիւախտւած ապրողը նոյնքան խորթ ու հակամարտ ձգտումներ ունէր դէպի հարաւայինը , որքան և արեւելքինը դէպի արեւմուտքը : Սակայն այդ բոլորը ի մի ձուլուեցան կեդրոնական Իլ դը Ֆրանսից (Ile de France) ձեռք առնուած կառավարական միջոցների , հանրական օրէնքների ու հաստատութիւնների շնորհիւ , և այդպիսով այլազան ցեղերից կազմուեցաւ մի ժողովուրդ , մի ազգ՝ տողորուած համանման զգացուածներով , համանման շահերով :

Պրուսական պետութիւն կար , բայց ո՛չ ազգութիւն : Բայց այսօրուան պրուսական ժողովուրդը՝ տարբեր տարրերից՝ գանգեց , թրեց , յառաջ բերեց պետութիւնը ինքը՝ իր տուած կազմակերպութեան շնորհիւ :

Արդ , ինչո՞ւ միեւնոյն ընթացքը չընդունել և՛ թիւրքիայի նկատմամբ : Քանի որ մի ծանօթ սկզբունք բարերար արդիւնք էր ունեցել մի երկրում , նոյն բարերար հետևանքը կարող էր ունենալ և՛ մի ուրիշ երկրում , հարկաւոր էր միայն փոխ առնել , հետևել՝ մտածում էին հետևողականութեամբ առաջնորդուող՝ Երիտասարդները :

Ահա այն գաղափարները , որ իրենց բարենորոգչական գործունէութեան առաջնորդ ընդունեցին թուրք "Երիտասարդներ"ը և աշխատեցին ո՛չ միայն այդ մտքերը իրենց քաղաքադիտական գրուածների մէջ արտայայտել , այլև ջանացին համախոհների մի շրջան ստեղծել , որ իր ձեռքը առնէր պետական գործերը և տեսական այդ գաղափարներին ոգի ու մարմին տար : Լիայոյս լինելով , այսպէս , որ կարճ ժամանակամիջոցի մէջ իրենց առաջարկած միջոցները ո՛չ միայն յետ պիտի կասեցնէին օսմանեան պետութեան անկումը , այլև նրա հին երակների մէջ նոր արիւն հոսեցնելով՝ կարող պիտի լինէին հիմնապէս ամրապնդել և մի հոծ , ընդարձակածաւալ , ներդաշնակ մատունքներով շաղկապուած Օսմանեան ազգ յառաջ բերել , որի մէջ այլևս գոյութիւն չպիտի ունենային ներքին , ցեղական թշնամութիւններ , հակամարտ ձգտումներ , այլ ամէնքը գոհ ,

միաձուլլ զանգուածի, անգծելի ապառաժի նման օտար թըշ-
նամիների առաջը պիտի արձանանային:

Եւ իրենց վերածնութեան այս թուիչքի մէջ՝ "Երիտա-
սարգներ"ը այնքան առաջ էին գնում, որ բոլորովին արդա-
բացուցիչ և շահեկան էին համարում, ի հարկին, օտար
հաճայնքներէ աճբողջական բռնի կրօ-
նափոխութիւնը, կաճաճբողջական կոտո-
րածները:—Այդ բոլորը նրանք մեղմացուցիչ անհրաժեշ-
տութիւններ էին համարում ապագայի, սկզբունքի տեսակետից:

Փրանսիական պետական անձնաւորութիւնները Ռէշիդին
համարում էին օսմանեան Ռիշլէօ. խիկ անգլիացիները
առանձնապէս ուրախ էին որ շուտով "Երիտասարդներ"ը
ոսից ցլուլս կկերակենդանացնեն օսմանեան պետութիւնը և
այդպիսով միանգամից վերջ կը դնէին Արեւելեան
Խնդրի ձանձրացուցիչ, բայց և վտանգաւոր մղձաւանջին:

Օժտուած բանաստեղծական ձիրքով, ինչպէս և քաղա-
քագիտական առանձին յատկութիւններով, մի քանի անգամ
փոխն ի փոխ դեսպանական պաշտօններ վարած Պարիզում,
Լոնդոնում, Քեթթաշիայի և Արիանապոլսի յայտնի բանակ-
ցութեանց մասնակցած, քանիցս արտաքին գործերի նախա-
բարի պաշտօն ստանձնած ու եւրոպական նշանաւոր պե-
տական անձերի բացայայտ շնորհը վայելած,—Ռէշիդը
(փաշա) իր գաղափարներէ տարերքին ճարմին տուեց
Գիւլհանէի հատտի Եէրիֆով: Աբդու Մէշիդի
օրօք հաստատուած քաղաքական այդ գործողութիւնը ո՛չ
միայն առաջ եկաւ Ռէշիդի և իր համախոհների աշխա-
տութեամբ և թելադրութեամբ, այլ այդ "թրքական
Magna Charta"-ի խմբագրողը ինքը՝ Ռէշիդը եղաւ: Գրա-
նով Թիւրքիան մի համատարր ամբողջութիւն նկատուե-
լով ամէն տեղ ստեղծուած էին համատիպ "հաճայնա-
կան ու նահանգական խորհուրդներ", "ար-
դարադատութեան կազմակերպութիւն" ա-
մէնքէի համար՝ առանց խտրութեան, "ընդհանուր ա-
պահովութիւն" օսմանեան ամէն հպատակներէ հա-
մար, և "կանոնաւոր հարկատուութեան ընդ-
հանուր սիստէմ" կայսրութեան բոլոր մասերի մէջ:

—Ահա բարենորոգչական այն գլխաւոր դժերը, որ չափեցին, ձևեցին "Երիտասարդներ"ը՝ վերակենդանացնելու, եւրոպականացնելու համար ամբողջ Թիւրքիան:

Այդ քայլը թէ՛ յանդուգն և թէ՛ աննպատակայարմար նկատուեց "Մեր ունիւն եր"ի կողմից:

Բայց որքան որ եւրոպական գաղափարներով ասպարէզ իջած բարենորոգիչների փայփայած մտածմունքները առաջին անգամին իսկ իրականութեան ժայռին բաղխելով՝ անպտուղ մնացին, այնուամենայնիւ հետևողների շարքերը անպակաս չեղան:

✓ Փուտղ, Ալի, Ջէմալ շարունակեցին իրենց ուսուցչի և ընկերակցի գծած ուղղութեամբը ընթանալ և իրենց "լուսաւոր" գաղափարները ամփոփեցին, մի քիչ աւելի ընդարձակ ձևով, Հատի Հիւճայիւնի մէջ (18 փետր. 1856) ու զրեցին Պարիզի դաշնագիրն կնքող պետութեանց ներկայացուցիչների առաջ:

Այս անգամ՝ "Երիտասարդ Թիւրքիան" յայտարարում էր ո՛չ միայն ընդհանուր ապահովութեան, այլև ընդհանուր ազատութեան և օրինական հաւասարութեան սկզբունք՝ օսմանեան բոլոր հպատակների համար, առանց ցեղի ու կրօնի խտրութեան: Միւսլիմանների և քրիստոնեաների մէջ եղած տարբերութիւնները ջնջուճ էին ու քրիստոնեաները ընդունուճ՝ զինուորական բոլոր աստիճանների, քաղաքացիական բոլոր պաշտօնների մէջ:

✓ Այսպիսով "Երիտասարդներ"ը մի նոր գրութեամբ անհետացնում էին օսմանեան երկրի մէջ եղած ցեղերի դարաւոր թշնամութիւնների պատճառը, ջնջում էին ներքին երկպառակութիւնները, վերացնում կրօնական խտրութիւնից առաջացած անհաւասարութիւնները և մէջտեղը դնում Օսմանեան ներդաշնակ ամբողջութիւնը: Այլևս պետութիւնը՝ արձատապէս բուժուած, վերակազմուած էր, կարծում էին, հարկաւոր էր միայն մի քիչ սպասել՝ արդիւնքը վայելելու համար:

Մնունդ իրենց ժամանակի տիրող գաղափարների, "Երիտասարդ Թուրքեր"ի յղացած մտածմունքները՝ օտար պետութիւնների թշնամանքների, հպատակ ազգերի անտար-

բերութեան և “Յերունի Թուրքեր”ի հակառակութիւնների ծիջից անցնելով՝ առանց ձի փոքր չափով պակասեցնելու գոյութիւն ունեցող ներքին և արտաքին բարդութիւնները— եկան հասան Միդհատին:

Ծայրագոյն աստիճանի փառասէր՝ բայց հանճարեղ, ազատամտութեան ջրդեղով զիտակից ձուլեանդ, բրիտանաց ազգերին և նրանց քաղաքակրթութիւնը ի սրտէ արհամարհող, բայց նրանց զինուորական ճեմութեան առաջ կքուող,— Միդհատը իր նախորդների յղացումները առաջնորդ ընդունելով՝ նախ աշխատեց տեսնել, ճանաչել օսմանեան գահի շուրջը բոլորուող ազգութիւններին. ուստի այդ նպատակով երկար ժամանակ մնաց Բուլղարիա, Ռումանիա և ապա անցաւ Եւրոպա, պաշտօնապէս ուսումնասիրելու, հետազօտելու համար եւրոպական ազգերի քաղաքական հաստատութիւնները, իր ուսումնասիրութեան արդիւնքից Թուրքիային բաժին հանելու գիտուծով:

Գերձանական Ռայխտագի նիստերից մէկուժ, 1875, պատգամաւորներից ձին հարց ուղղեց Բիսմարկին, նրա կարծիքն իմանալու համար Եւրոպայի քաղաքական դրութեան մասին:

“Եւրոպական երկնքի վրայ ո՛չ ձի ամպ չեմ նշմարուժ, բայց Հերցեգովինայի փոքրիկ սև կէտից”, — պատասխանեց երկաթի ու կրակի ամենակարող զօրութեանը պաշտօն մատուցանող երկաթի Կանցլերը:

Այլևս անկարող լինելով տանելու թրքական մահացուցիչ վարչականութիւնը, Հերցեգովինայի ձի բուռն ժողովուրդը դիմել էր գէնքի փրկարար զօրութեանը և պարզել ապստամբական դրօշը: Իր հորիզոնի վրայ բարձրացած “փոքրիկ սև կէտը” փոթորկաբեր ձի մեծ ամպ, ընդհարումների, արիւնհեղութիւնների ազդեր դառնալու վրայ էր:

Բուլղարիան պատրաստուժ էր իր կեանքը կամ մահը ապստամբական սրից խնդրելու:

Սերբիան, Մօնթէնէգրօն իրենց ցեղակիցների տանջանքների առաջ պատերազմական ընդհանուր թրթուռի մէջ էին մտել: Իսկ Ռուսիայուժ համալրուութեան ազդեցիկ կարգակետները ամբողջ երկիրը “սրբազան ոգևորութեան” մէջ դը-

րած՝ առաջին ճաշին էին սպասում «տանջուող եղբայրներ» ին օգնութեան թուչեղու:

Յապաղելու ժամանակ այլևս չկար: Ինքն իրան Օս-
մանեան Բիսմարկ համարող Միդհատը աճապարեց իր հըռ-
չակաւոր «յի շ ա տ ա կ ա գ ի ր»ը ուղղելու Բիսմարկին, նը-
րան կրկնելով, փաստելով այն բոլոր բարեքները, որ կա-
րող պիտի լինէին տալու՝ առանց ցեղի ու կրօնի խտրու-
թեան ծրագրած բարենորոգումները, երբ նրանց ընդհանուր
նպատակը լինէր առաջացնել ա մ բ ո ղ ջ ա կ ա ն, մ ի ա -
ձ ո յ Լ, մ ի և ն ո յ ն հ ա ս տ ա տ ու թ ի ւ ն ն եր ո վ
օ ժ տ ու ա ծ մ ի Թ ի ւ ր ք ի ա :

IV

ՊԱՐԼԱՄԵՆՏԱԿԱՆ ԹԻԻՐՔԻԱ

✓ Հերցեգովինան, Սերբիան, Բուլղարիան, 1876-ի աշնանը,
արեան ճէջ էին լողում: Մեծ Պետութեանց ներկայացրած
առանձնակի և հաւաքական ծանուցագրերն ու աղարարու-
թիւնները անհետեանք էին մնացել Բ. Գրան կողմից: Դեկ-
տեմբերի 23-ին Կ. Պօլսում կայացաւ դեսպանաժողով (con-
férence), իրեն առարկայ ունենալով արեան թատր դարձած
երկրներին բաւարարութիւն տալու, ձշակելու բարենորոգումների
մի ծրագիր և այդ ծրագիրը գործադրելու երաշխաւորութիւն-
ներ ապահովցնելու՝ Բ. Գրան կողմից: Դեռ հազիւ առաջին
նիստը սկսած, յանկարծ թնդանօթների որոտալից բոմբիւնը
պետութեանց լիազօրներին յայտարարեց, որ այլևս իրենց
աշխատանքին հարկ չկար, զի Թիւրքիան արդէն ունէր
Սահմանադրութիւն, Պարլամէնտ, որ կարող էր Օ ս մ ա ն-
ե ա ն Ա գ գ ի և կայրութեան երկրների ճէջ ծագած բոլոր
դժուարութիւններին պ ա ղ ա մ ե ն տ օ ր է ն վերջ տալ: Եւրո-
պական պետութեանց քաղաքական բարձրագոյն ու ամենակարե-
ւոր հաստատութիւններից մին արդէն վայելում էին մտ-
մանցիւնները՝ ասում էին « Ե Ր Ի տ ա ս ա ղ » ղեկավարիչ-
ները:

✓ Իշխան Գօրչակովը ծիծաղեց « Պ ա ղ ա մ ե ն տ ա -

կան Թիւրքիայի՝ անունը լսելիս : Լիազօրները շարունակեցին իրենց ծրագիրը ձշակել : Միզհատը շտապեց Պարլամենտի անդամները նիստի գումարել և նստաշրջանը բաց անել : Երբ Դեսպանաժողովը իւր խորհրդակցութեանց արդիւնքը, ծրագրած որոշումները Բ. Գրան ներկայացրեց, Միզհատը պատասխանեց որ Թիւրքիան չէ կարող ընդունել օտար պետութեանց ճիշտաժողովունը իր ներքին գործերի ձէջ, որ Ազգային Ժողովը՝ Պարլամենտը իրենց ճիւղայն քուէով ճերժել էին զրօից եկած որ և է առաջարկ ընդունելու :

Արդ, ի՞նչ էր այդ նոր Սահմանադրութիւնը, Պարլամենտը, որի թէ՛ ճիւղիման և թէ՛ քրիստոնեայ Հաւատարմ հպատակ բոլոր անդամները ճիւղայն քուէով աւելի նախապատիւ Համարեցին՝ իրեն արեան ձէջ խեղդել ապտածք Բուլղարիան և նրան օգնութեան եկող Համացեղ պետութիւնները, քան տեղի տալ :

Նորից նախկին ճաբերը, Ռէշիդի և իւր յաջորդների տաճած գաղափարները, թէև այս անգամ աւելի լաջն, աւելի որոշ կերպարանք առած :

« Եթէ Թիւրքիան ճի բունաւորի փոխարէն ունենար ճի իմաստուն ճիւղալեռ, որ յնուէր բոլոր ցեղերի ու կրօնների ներկայացուցիչներից բաղկացած Պատգամաւորական Ժողովի վրայ, այս նա կիրկուէր » : Թուրք Հայրենասէրների արտայայտած այդ ցանկութիւններն էին (1876, ճարտ), որ արձագանք գտան և, իրենց բոլոր նախակարապետների յղացումների հետ ճիւղալեռ, ճարճին առան Սահմանադրութեան ձէջ (1876, դեկ.), որի էական ճասն է՝ Պատասխանատու նախարարական Խորհուրդ, Ընդհանուր Ժողով՝ բաղկացած երկու Խորհրդարանից (Chambres), — Մերակոյտ (Sénat) և Պատգամաւորական Ժողով (Chambre des Députés) : Ազատութիւն ճաճուլի և Հաւաքումների՝ օրինական սահմանների ձէջ, անփոփոխելի ղատաւորներ, նախնական կրթութիւնը պարտաւորեցուցիչ, Իսլամը պաշտօնական կրօն, և այլն :

Կաղճուած Իւլէճանների և պաշտօնեանների ճի ճասնաժողովից, Սահմանադրութեան հեղինակները, « Երկտասարդ

Թիւրքիան", այդ ճիշտցով օսմանեան պետութիւնը "բացարձակ բռնապետութիւնից Սահմանադրական ճիւղապետութեան էին վերածուած, երկրի կառավարութիւնը Սուլթանի կամայականութիւնից աղատելով՝ Օսմանեան Ազգի ձեռքն էին յանձնուած և, որ զլիսաւորն է, ջնջուած էր Օսմանեան Ազգի ճիշից ներքին երկպառակութեան, ցեղային, կրօնական թշնամութեան ամէն աղբիւր և օտար արտաքին պետութեանց ճիշամտութիւնը, Ազգային ներքին գործերի ձէջ, բոլորովին աւելորդ և անկարելի դարձնուած":

Եւրոպական պետութեանց հաղորդագրելիս, Միդհատը ամենայն ինսաճքով յանձնարարեց, որ պետական այդ նոր հաստատութիւնը աստուածպետական և ո՛չ ճի բնաւորութիւն ունէր, զի "նա հիմնուած էր կայսրութեան ձէջ աղատութեան, արդարութեան, հաւասարութեան թագաւորութիւնը և քաղաքակրթութեան յաղթանակը", և ճանաչուող, որ "Սահմանադրութիւնը ճի խոստուած չէր, այլ ճի իրական և բացայայտ գործողութիւն, որ բոլոր Օսմանցիներին սեպհականութիւնն էր դարձեւ արդէն":

Թէ "Սահմանադրութիւնը ճի խոստուած չէր" և "արդէն բոլոր Օսմանցիներին սեպհականութիւնն էր դարձեւ"— դրա բացարձակ ժխտուածը ցոյց տուին յետագայուժ կատարուած դէպքերը և այդ բոլորը ճիւղաճանակ յայտարար նշան եղան նաև այն իրողութեան թէ հրէական ծագում ունեցող Միդհատը և իր նախորդները ո՛ր աստիճան կորովամտութիւն էին ունեցել ճանաչելու, հետազօտելու իրենց երկիրը և լրջօրէն ուսումնասիրելու եւրոպական ազգերի պետական հաստատութիւնները ու նրանց պատմութիւնը:

V

“ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐԲԻԱ,Ն ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆՈՒՄ

"Պարլամէնտ" ի լուծուելուց, Միդհատի և իր խմբակի անկուճից յետոյ (փետր. 1877)՝ իրենց երկրի ձէջ գործելու պայճաններ այլևս չգտնելով՝ "Երիտասարդ Թիւրքիայ" ի տաճած սկզբունքներին հաւատարիմ մնացողներից աւելի գործօնները ապաստանեցին Եւրոպա. և այստեղ աւելի ու նուազ

Հետևողական ընթացք բռնելով՝ ջանացին իրենց նախորդներին գործը շարունակել, պայքարելով նո՛յն գծերով, նո՛յն ուղղութեամբ, դաւանելով, աւելի կամ նուազ գիտակցօրէն, նո՛յն գաղափարները և նո՛յն մտքերը :

Մինչև Եւրոպա ապաստանելը՝ « Երիտասարդ Թիւրքիա » ն գործում էր երկրի մէջ, օրինակ ան հողի վրայ կանգնած, իրեն նպատակ դարձնելով ձեռք առնելու երկրի օրէնսդրական և վարչական իշխանութիւնները, ինչպէս և կրօնական ու այլ « բարձրաստիճան » պետական անձնաւորութիւնները և այդպիսով իրականացնել իր փայփայած սկզբունքները : Եւրոպա ապաստանելով՝ « Երիտասարդ » ները այլևս կորցրին օրինական հողը և միակ միջոցը՝ որ իրենց մնում էր, դա ապօրինական հողը — յեղափոխականութիւնն էր, զի իրերի բնական ընթացքը իրենց այդ դրութեան մէջն էր դրել : Սակայն Եւրոպայի ասպնջականութիւնը վայելող « Երիտասարդներ » ը, շեղելով ստեղծուած նոր պայմաններէ՝ իրենց համար բացարձակ անհրաժեշտութիւն դարձրած միակ ուղեգծից, այն է յեղափոխական միջոցից և գործունէութիւնից՝ նրանք ընկան անորոշ, տարտամ մի վիճակի մէջ և անկարող եղան որ և է դրական արդիւնք ձեռք բերել՝ իրենց ճղած թղթի վրայ, լրագրական պայքարովը և ցոյցերովը :

Ի՞նչ եղաւ նրանց դիրքը և գործունէութիւնը, իր ամբողջութեան մէջ՝ արտասահմանում :

Ի հարկէ մենք այստեղ աչքի առաջ չունինք « Երիտասարդ » ասուած այն դասակիւններին, որոնք արտասահման դուրս գալով, շանտաժիստի դերի մէջ էին մտնում՝ պաշտօններ և դրամական գումարներ ձեռք բերելու գիտաւորութեամբ : Մեր խօսքը միայն նրանց մասին է, որոնք մինչև վերջ հաւատարիմ և Հետևողական մնացին իրենց նախորդներին՝ Ռէշիդի, Փուադի, Ջէմալի, Ալիի և Միդհատի պաշտպանած գաղափարներին :

Արտասահման ապաստանող « Երիտասարդ Թիւրքիայ » ի գործունէութիւնը, իր գլխաւոր գծերի մէջ, Հետևեալը եղաւ .

Ձանալ վերահաստատել Միդհատեան Սահմանադրութիւնը՝ « Պարլամէնտը », ինչպէս որ իրենք սովորութիւն

ունին ասելու : Եւ դրա համար նրանք ղիճուսներ էին անուճ
Կ. Պօլսոյ և արտասահմանի ձեջ եղած թուրք բարձրաս-
տիճան անձնաւորութիւններին ու կրօնականներին :

Այդ ճորդով նրանք յիշատակագրեր էին ուղղում նո՛յն իսկ
Սուլթան չամիտին : Միւս կողմից՝ իրենց հրատարակած
թերթերով նրանք աշխատում էին համոզել երկրի ձեջ
եղող թուրք ինտելլիգէնտներին և ուսանող երիտասարդու-
թեանը , որ նրանք էլ ոյժ տան իրենց ձգտումներին : Թիւր-
քիային իր ներկայ կացութիւնից դուրս բերելու և Սուլթան-
ճանների օրօք ունեցած " փառաւոր " զիբբի ձեջ զնելու
համար — ձի ղիբբ՝ երբ ամբողջ Եւրոպան դողում էր օս-
ճանեան բանակներից — նրանք ձիակ ձիջոցը համարում էին
այդ Սահճանադուլթիւնը :

Երբ այդպիսով որ և է յաջողութիւն չգտան, այնուհետև
սկսեցին քննադատութեան առնել Սուլթան չամիտի "անձնա-
կան" կառավարութեան եղանակը և պատահած ներքին
խռովութիւնների, զեղճուսների ու Թիւրքիայի ներկայ աննօր-
ճալ կացութեան պատասխանատուն ճիւղն նրան բռնել :

Տեսնելով Սուլթանի յամառութիւնը և իրենց ղեճ յարու-
ցած հալածանքները , " Երիտասարդ " ները այնուհետև սկսե-
ցին պաշտպանել Սուլթան չամիտի գահընկէցութեան գաղա-
փարը : Մի ժամանակ նրանք շատ ճեճ յոյս ղրեցին Եգիպտոսի
Խալիվի վրան , յուսալով որ նա իրենց կօգնէր , բայց այդ
կողմից յուսախաբ եղան :

Նրանք ճատուցանում էին յիշատակագրեր և՛ եւրոպական
պետութիւններին , ի նղր ել ո վ որ ղիւանագիտական ճանա-
պարհով հաւաքական ճ՛նշում գորճ ղնեն Սուլթանի վրան՝
" Պարլամէնտ " ը վերահաստատելու : Այստեղ էլ նրանք
Թիւրքիայի ներկայ գրութեան ձիակ պատասխանատուն Սուլ-
թան չամիտի անձնական կառավարութեան եղանակն էին
համարում :

" Երիտասարդ " ների ճեճ ճասը բարեշրջականներ (évo-
lutionniste) լինելով և հետևողներ Օգիւստ Կօնտի փիլիսո-
փայութեան , իրենց ղաւանած ընդհանուր փիլիսոփայութիւնն
այն էր , որ էվօլյուցիայից պէտք էր սպասել Օսմանեան
կայսրութեան ձեջ արճատական փոփոխութեան առաջ գալը ,

և այդ փոփոխութիւնը պիտի կատարուէր յօգուտ տիրող օսման տարրի: Եւ Հինց այդ տեսակէտով էլ դէժ էին յեղափոխական շարժումների, այդ ճիշտը անօգուտ և վնասակար Համարելով այն Հիմունքով, որ կարող էր արտաքին ճիշամտութիւն լինել և խնդիրը վճռուել յօգուտ տիրուող՝ աւելի յառաջագէժ ժողովրդների, ճինչդեռ թուրք տարրը դեռ բաւականին յետամնաց էր:

“Մերունի թուրքեր” ից ո՛չ նուազ թափով նրանք պայքար ճղեցին Հայկական, ճակեղոնական, կրէտական, արաբական, ալբանական շարժումների ու այդ շարժումներին արտայայտութիւն և ուղղութիւն տուող կուսակցութիւնների դէժ, ասելով որ այդ բոլորը վտանգուժ էին կայսրութեան ամբողջութեանը, ճիւղութեանը, անկախութեանը և կարող էին արտաքին ճիշամտութիւն Հրաւիրել ու պետութիւնը անդամատել:

Բոլորը ի ճի ամփոփելով “Երիտասարդ”ների գործունէութիւնը Հետևեալ Հիմունքներն էր կրում.

1. — Գահրնկէցութիւն Սուլթան Հաճիտի:
2. — Պահպանութիւն Օսմանի դինաստիի, Սուլթանականութեան և Խալիֆայութեան:
3. — Հակառակիլ օտար պետութիւնների ճիշամբտութեանը Թուրքիայի ներքին գորճերի ճէջ, ճանաւորապէս դէժ լինել նրանց ճիշամտութեանը՝ Հայկական, ճակեղոնական, կրէտական, արաբական և ալբանական շարժումների պատճառով:
4. — Չճանաչել ո՛չ Հայկական և ո՛չ էլ ճակեղոնական խնդիրներ: Դէժ լինել, պայքարել բաղկացուցիչ ազգութիւնների շարժումներին՝ յանուն օսմանեան կայսրութեան ճիւղութեան և ամբողջականութեան:
5. — Պաշտպանել Թուրքիայի ներկայ ընկերական, կրօնական և տնտեսական Հաստատութիւնները՝ իրենց ամբողջութեան ճէջ:
6. — Ներքին քաղաքականութեան տեսակէտից՝ պաշտպանել և իրականացնել օսմանականութեան քաղաքարը՝ թուրք նացիօնալիզմը՝ իր

բոլոր հետևանքներով. ընդունել քաղաքական բացարձակ կեդրոնացումն. ժխտել ամէն տեսակ սպակեդրոնացումն:

7. — Վերահաստատել Միդհատի Սահմանադրութիւնը, և իրենց հեռաւոր ու ձօտաւոր իղձերի իրականացումը նրա ճէջը տեսնել և նրանով առաջ երթալ:

✓ 8. — Արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտից՝ պաշտպանել Ալժիրցիներին, Թունիացիներին, Մարսիկօցիներին, Բուլղարիայի, Կրետէի, Կովկասի, Անդրկասպեան երկրների և Հնդկաստանի ճէջ եղող ճահճէղականներին՝ իրենց տիրապետող կառավարութիւնների դէմ: Ամբողջ ճահճէղական աշխարհը ձի ընտանիքի զաւակ համարել և նրանց յոյսերի առանցքը դարձնել օսմանեան պետութիւնը, և այդ հիմունքով ջանալ սերտ յարաբերութիւններ ձշակել ճահճէղական անկախ և կիսանկախ տէրութիւնների ձիջև:

9. — Յանօթացնել եւրոպացիներին խլածութեան բարձր կողմերը և ճահճէղական քաղաքակրթութիւնը:

Սա է եղած, իր գլխաւոր գծերի ճէջ, այն գործունէութիւնը, որի շուրջը դարձել է "Երկտասարդ Թուրքեր"ն՝ արտասահմանի ճէջ:

VI

“ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐԶԻԱՅ”Ի ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ ՄԻԴՀԱՏԻ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Բայց ինչո՞ւ "Երկտասարդ Թուրքեր"ի յղացումները ամենափոքր չափով իսկ արդիւնք չունեցան, ընաւ իրականութիւն չստացան, չնայելով որ աւելի քան կէս դար է, որ իրենք պայքարի են բռնուած տիրող բռնապետութեան հետ: Կորով, աշխոյժ, երբեմն, ցոյց են տուել, այդ անուրանալի է, ոմանք բազմիցս պետական ամենաբարձր և պատասխանատու պաշտօններ էլ են վարել և քիչ չեն եղել

դէպքեր, երբ օսմանեան գահակալները լսել և հետևելու ակնյայտնի տրամադրութիւն են ցոյց տուել ու բացայայտօրէն թոյլ տուել որ այդ կուսակցութեան գաղափարների տածիչները փոքրիկ ծիջուկ էլ կազմեն իրենց գահի շուրջը: Եւ բաւականին նպաստաւոր պայմանների ներքոյ, աւելի քան կէս դար ծարտնչելուց յետոյ, « Երիտասարդ Թիւրքիա »ն այսօր, օրինական հողը կորցրած, ունեցած ազդեցութիւնից բոլորովին զրկուած, ուժասպառ, ջլատուած մի շատ աննրշտարեւի, աղօտ տեղ է բռնում համաշխարհային պայքարողների ընդարձակ շարքերի մէջ: Դրա համար աչքի առաջ պէտք է ունենալ իրենց ընդհանուր միտումը:

Ապահովուած, յարատև, գերծ ներքին խռովութիւններից համարելը միայն այն պետութիւնը, որի ընդարձակութեան վրայ բնակողները բոլորն էլ կլինեն միաձոյլ, շահակից, ենթակայ միևնոյն հաստատութիւնների, ստորագատուած միևնոյն օրէնքների, վարչական կարգ ու կանոնի. իր ֆիզիքական ոյժի գերակշռութիւնից օգտուելով՝ ինքնուրոյնութեան առանձին պայմաններ ունեցող ցեղերի և ազգերի գոյութեան նեցուկները յափշտակել, աստիճանաբար տկարացնել, մինչև որ սրանք ժամանակի ընթացքում իսպառ մոռանան իրենց անցեալը և անհատական ամբողջութեան գիտակցութիւնը ու տարիներ անցնելուց յետոյ, շնորհիւ տիրողի ձեռք առած միջոցների, լինեն անգիտակից բեկորներ, տիրող գահի շուրջը դառնան ու, իբրև տնտեսական արտադրող գործիներ, այս վերջինիս գոյութեան յարատևութիւնը ու գորեղացումը իրենց հանրական նպատակը դարձնեն, — դա շատ հին գաղափար է և բոլորովին հակառակ ներկայ քաղաքակրթութեան: Աղէքսանդր Մեծը այդ հսկայական գաղափարի իրականացման մէջն էր որոնում իր աշխարհատարած կայսրութեան ապահովութեան կռուանները: Այդ միևնոյն գաղափարովն է առաջնորդուել Փրանսիան, դեռ տասնեմէկերորդ դարից: Պրուսական արքայական տան ղեկավարիչ գիծը նոյն այդ գաղափարն է եղել, սկսած տասնևվեցերորդ դարից: Ամէն ինչ հաւասարապէս տարրալուծող, ստեղծող, առաջ բերող պետական այդ գաղափարն են քարոզել Հեգելը, Բլունչլին՝ իբրև արտայայտիչ պրուսական ամենակարող

պետական գաղափարի. նոյն այդ մտքերով են սողորուած այժմս էլ Համապլաութեան և Համադերմանականութեան զանանցող ուսհիւրանները և վերջապէս այդ միտումներով է շարունակ առաջնորդուել բռնապետական Ռուսիան իր օրէնսդրական և վարչական բոլոր արտայայտութիւնների մէջ:

— Այդպիսի մի հսկայական ծրագիր գործադրելու Համար թիւրքիան շատ խարխուլ է, այդ տեսակ տիտանական մի շէնք կառուցանելու Համար՝ օսմանեան պետութիւնը ամենաանհրաժեշտ տարրերը ի՛նչ չունի և այդպիսի ընդարձակ, լայնատարր միտք իրագործելու Համար՝ "Երիտասարդ Թուրքեր" ը շատ ուշ են ասպարէզ իջել: Այդ տեսակ մի միտք՝ թէև շատ սահմանափակ շրջանի մէջ, արդարև գործադրեց Օսմանը, ցեղակից, այլասեռ տարրերից մի ամբողջութիւն կազմելով, բայց դա Հինգ դար առաջ էր և այսօրուայ պայմանները ա՛յնքան փոխուած են որ "Երիտասարդ Թուրքեր" ը Հիմա այդպիսի մտածմունքներ առաջ բերելով՝ Համաշխարհային ծաղր ու ծանակի առարկայ են դառնում միայն, և իրաւամբ:

Եթէ "Երիտասարդ Թուրքեր" ը իրենց յղացած գաղափարները չկարողացան գործադրել և ամենափոքր չափով օգտակար դառնալ իրենց երկրին — այդ միայն նրա Համար, որ իրենց մտածմունքի Հիմունքը սխալ էր: Իբրև Հետևող, փոխ առնողներ, թիւրք կարծեցեալ ազատամիտները գործեցին նոյն սխալները, ինչ որ իրենց ուսուցիչները:

Եւրոպական ազատամիտների Հին դարոցի ներկայացուցիչները երբ տեսնում էին քաղաքական, անտեսական մի Հաստատութիւն, օրէնսդրական մի կարգադրութիւն որ յաջող և բարերար կերպով էր գործել մի երկրի մէջ, իբրև պարզ իղէալիստներ, առանց ամենանուազ չափով ուշադրութեան առնելու միջավայրերի տարբերութիւնը, ժամանակի տևողութիւնը և այն բոլոր ազդակները, որոնք յառաջացրել էին ինդրի առարկայ եղող Հաստատութիւնը — մտածում և յանձնարարում էին նոյնը միանգամից փոխադրել իրենց ցանկացած երկիրը, նախապէս Համոզուած լինելով որ փոխառնովի Հաստատութիւնը, ինչպէս մի մեքենայ, նոյնքան յաջողութեամբ պիտի գործէր երկրորդ միջավայրում, ինչքան որ առաջին: Եւ որովհետև պատմութիւնը, դիտու-

թիւնը, յաճախակի կրկնուած փորձերը ցոյց տուին այդ տեսութեան հիմնովին սխալ լինելը, ուստի ուսուցիչների սխալելովը, սխալուեցան և՛ նրանց բոլոր հետևողները — այս պարագայիս, ճանաւորապէս, " Երիտասարդ Թուրքեր "ը:

Եթէ տարբեր անցեալ, տարբեր լեզու ու սովորութիւն ունեցող ճի քանի ցեղեր շաղախուելով յառաջացրին ճի ամբողջական Ֆրանսիա, Ֆրանսիական ճի ընդհանուր ազգութիւն — այդ նրա համար՝ որ այնտեղ կար ճի Ile de France: Քաղաքական իշխանութիւնը, օրէնքի ցանցերը դեռ հերիք չէին, որ տարասեռ ճատունքներից ընդհանրական զիտակցութիւն, ճիաճոյլ համայնութիւն յառաջանար, զրա համար անհրաժեշտ էին ճտաւոր, նիւթական և բարոյական աճուր կապեր, և Ile de France-ից բղխած լուսաւորութեան ու քաղաքակրթութեան ճառագայթները, նրա ճոցից յառաջացած ճտաւոր խճորը, տարիների ընթացքում, արդարև, այնպես թրեց, զանդեց զանազան ճագում ու անցեալ ունեցող տարրերը, որ Բասքը, Բրետոնը և այլն, կորցրեց իր ցեղային անհատականութեան զիտակցութիւնը ու ինքն իրան սկսեց նկատել ճի ճասը Ֆրանսիական ազգի ամբողջութեան:

Ունէր Թիւրքիան իր Ile de France-ը — Ֆիզիքական ոյժ, այժ, և ճիայն բացառապէս սրա վրայ յենուելովն է, որ օսճանցի տիրողը կարող եղաւ տարբեր ցեղերի ճէջ իր տիրապետողի գոյութիւնը պահպանել: Բայց Ֆիզիքապէս այդ տիրողը, ճտաւորապէս, բարոյապէս ու անտեսապէս չէր տիրապետուած տիրուողներից:

Սանճարճակ բունապետութեան, յափշտակութեան, կողպուտի դժոխային կեղրոն դարճած Պօլիսը և սրա ճէջ հաստատուած Գահը բարոյական ի՛նչ զօրեղ կապերով էր իր հետ կապել ճային, Յոյնին, Բուլղարին . . . որ սրանք ճոռանային իրենց անցեալը, վանէին ճէջներից ազգային անհատական զիտակցութեան գաղափարը և զառնային զիտակից Օ ս ճ ա ն ց ի ն եր: Գաղափարների համայնութեան, զգացումների ամբողջական համանճանութեան ի՛նչ ազգակներ էր տուել օսճանեան կեանքը: Թուրք լեզուն, զրականութիւնը այդ ազգերին ճատակարարէ՛լ էր ճի ո՛ր և է ճտաւոր անունը, բարոյական կապ, որ աւելի բարճր ու զօրեղ,

աւելի վսեմ ու վճիտ լինէր, քան իրենց սեպհականը: Մտաւոր արտայայտութեան ո՞ր ճիւղի մէջ Հայը, Յոյնը . . . բացարձակապէս բարձր և տիրող չեն եղել թիւրքերից: — Թառամած վարդ, սիրատարփ տոխակ, թարշամելու համար վերջալոյսի վերջին ճառագայթին սպասող ծաղիկ, կոյս, տարփական կեանք . . . ահա իր քերթոյնների և բանաստեղծների երգածների գլխաւոր և տիրապետող առարկան: Իսկ այդ բոլորը կարո՞ղ էին ծի որ և է չափով համեմատութեան մէջ ծանել այդ ազգերի մտաւոր արտադրութեան անցեալ ու ներկայ հրաշակերտների հետ, որ դարերի ընթացքում իրենց ուրոյն ազդեցութիւնն են զրոշմել սերունդների վրայ: Այդ ազգերի բեղմնաւոր անցեալի փոխարէն թուրքը չունէր ծի անջրղի անապատ: Բայց այդ բոլորը տիրող տարրերը տեսնում և շօշափում էին իրենց հանապազօրեայ կեանքով:

Պրուսիայի կամ Ռուսիայի պատմութիւնը առաջնորդող զիծ ընդունելը աւելի քան զառանցանք կարող էր լինել նոյն իսկ "Ներտասարդ"ների համար: Դրա համար նրանք պատրաստուած տարրեր չունէին և ահագին կերպով յետ էին մնացել ժամանակի ընթացքից:

Իսկ գալով Միդհատի սահմանադրութեանը, եթէ չընդունենք որ դա զիւանագիտական հրապարակային ծի խաղ էր, նշանակուած 1876-ի դէպքերի առաջը առնելու, այլ պետական ծի հաստատութիւն, որի հեղինակները նպատակ են ունեցել այդ ծիջոցով հաստատուն ծի կռուանի վրայ դնել թիւրքիայի գոյութիւնը, ապահովել սրա բարգաւաճումը և ազատել երկիրը ներքին ու արտաքին աղէտներից — ապա, առանց մանրամասնութեանց մէջ ծանելու, ամենայն իրաւամբ կարելի է ասել, որ այդ հաստատութիւնը շատ հեռու և անզօր է այդպիսի ծի նպատակի համար: Միդհատի սահմանադրութիւնը իր էութեամբ իրական և ո՛չ ծի ծառայութիւն կարող է մատուցանել օսմանեան պետութեան, եթէ ծի որ վերահաստատուի էլ և անարգել կերպով գործադրութեան մէջ ծանի: "Ներտասարդներ" ը որ համիտի և զիւանագետների փէշերից կախ ընկնելով իրենց գործունէութեան ծիակ նպատակն են անում այդ

“Պարլամենտի վերաբացումը — գրանով ոչինչ չեն գործած լինում իրենց երկրի ապագայի տեսակէտից, և չարաչար սխալուած են, աւելի քան իրենց նախորդները, երբ կարծում են թէ դա միակ զորաւոր սպեղանին է թիւրքիան բռնութիւն, թէ՛ ներքին և թէ արտաքին հիւանդութիւններից:

Հասկանում ենք թէ “Երիտասարդ Թուրքեր”ը իրենց միամտութեան մէջ ինչո՞ւ համար առանձին կարևորութիւն ու նշանակութիւն են տալիս “Թիւրքիայի գոյութիւնը վերջնական կորստից ապահովող այդ գործողութեան”ը:

Բայց այդ այդպէս է:

Միդհատի Սահմանադրութիւնը առանձնապէս սիրելի է “Երիտասարդներ”ին, որովհետև նա, իբրև թէ, կարող պիտի լինի վերջ տալ եւրոպական ազգերի միջամտութեանը թիւրքիայի ներքին գործերում և ջնջել այն բոլոր capitulation-ները և ճանաւոր իրաւունքները, որոնք թիւրքիան եւրոպացու ստացուածքն են դարձրել:

Բայց այդպիսի մի հսկայական ծրագիր գործադրելու համար ընդհանուր ցանկութիւնները, բառերը դեռ հերիք չեն: Հարկաւոր են յարատև պատճառներ, զորեղ ազգակներ, որ եւրոպական պետութիւնների դարերի ընթացքում ձեռք բերած արդիւնքները այդպէս դիւրութեամբ մէջտեղից վերցուէին: Արդիւնքը ջնջելու համար, հարկաւոր է նախ ջնջել նրա յառաջացնող պատճառը, պայճանները: Արդ, վերացնել են, կամ այդ Սահմանադրութիւնը ի՞նչպէս միանգամից պիտի վերացնէր այն բոլոր պատճառները, որոնք առիթ են տուել և առաջ բերել capitulation-ները: Եթէ այդ capitulation-ները դարերի ընթացքում իւրաքանչիւր պետութեան դէպի թիւրքիան ունեցած իրաւունքի սահմանն են կազմում — ապա մի պետութիւն իր դարևոր իրաւունքները այնքան էլ հեշտութեամբ ձեռքից բաց չի թողնիլ, որքան որ բարեմտաբար ենթադրում են “Երիտասարդները”: Ծահագրգռուող պետութիւնների միացեալ ոյժին համապատասխան ոյժ ունենալու էր թիւրքիան այդպիսի մի իրձ իրակաւնացնելու համար: Իսկ այդ գորութիւնը ունենալուց առաջ՝ դեռ հարկաւոր պիտի լինէր որ օսմանեան պետութիւնը ո՛չ

ճիւղն արդեամբ ծածկ լինէր եւրոպական քաղաքակրթութեան շաւղին մէջ, այլ որ ինքը արդէն այդ քաղաքակրթութեան տարրերից մէկը դարցած լինէր: Բայց այդ բոլորը այս բողոքիս երազ չէ՝ «Ներխուսարդներ» ի համար, եթէ մի քիչ ճանաչում են իրականութիւնը: Իսկ մի փոքր հեռուն երթալով՝ յարակարծիք չէ, եթէ ասենք, որ capitulation-ները և թիւրքիայի մէջ եւրոպացիների ունեցած ձեռնարկները ու նրանց դրած դրամագլուխներն են եղել ամենազօրաւոր պատճառը, որ մինչև ցարդ թիւրքիան գոյութիւն ունի, եթէ ո՛չ նա արդէն շատ վաղուց դորաւորին կուլ երթացած կլինէր. միւս կողմից, նոյն այդ capitulation-ները և եւրոպական պետութեանց տնտեսական ու քաղաքական հակամարտ ձեռնարկները ու շահերն են՝ որ պետութեանց ճրջման ու նախանձի յարատև սնունդ դառնալով՝ կազմում են զլիսաւոր առանցքը թրքական դիւանագլխութեան՝ Օսմանեան պետութեան հոգեկարգային գոյութիւնը շարունակել կարողանալու համար:

Այդ Սահմանադրութիւնը ճանաւորապէս ցանկալի է «Ներխուսարդներ» ին, զի նրանք պարզմտօրէն հաւատացած են, որ այդ միջոցով կարող պիտի լինեն բոլոր թիւրքիան մի ամբողջական ծածկոցի տակ առնելու և՛ աստիճանաբար՝ մի ազգայնութեան վերածելու: Դրանով նրանք պիտի անհետացնէին թիւրքիան կազմող ազգերի միջից ամէն խտրութիւն, ջնջէին փոխադարձ թշնամութիւն, հակառակութիւն, ապստամբութիւն և անջատումն առաջ բերող ամէն պատճառներ: Եթէ մի ցեղ, մի ժողովուրդ ունենար անբաւականութեան որ և է զրդապատճառ, նա այլևս չպիտի դիմէր զէնքի կամ եւրոպական այս ու այն պետութեանը կամ նրանց ամբողջութեան ճիջամտութեանը, — ո՛չ, դա ազգայնիւն, պետական դաւաճանութիւն կլինէր, այլ Օսմանեան վեհագոյն ատեանին՝ Պարլամենտին, ուր բազմաձեւին իր ներկայացուցիչները: Ուրեմն թղթի մի հարուածով «Ներխուսարդներ» ը ցանկանում էին իրագործուած տեսնել այն, ինչ որ անկարող եղան անել իրենց աշխարհակալների սուրը և զանազան ժամանակներում կատարուած ահուելի կոտորածները:

“Մերունիներ”ը մտածում էին խռովարար ժողովուրդներին ուղղութեան բերել սրով, իսկ “Երիտասարդներ”ը՝ պարլամենտական ճեժամասնութեամբ, և Միդհատի Սահմանադրութիւնը այդ միջոցը իրենց տալիս էր:

— Խորհրդարաններից առաջինը՝ Պատգամաւորական Ժողովը պիտի ընտրուէր Օսմանեան ազգից, իսկ ընտրելու և ընտրուելու իրաւունքները ընտրողական այնպիսի սակի (cens) վրայ էին դրուել, քաղաքացիական այնպիսի պայմաններով էր շրջանակուել, որ ո՛չ ճիւղն ճահճեղականները, ճանաւորապէս թուրքերը, բացարձակապէս ջախջախիչ ճեժամասնութիւն պիտի կազմէին, այլ որ այդ ճեժամասնութիւնը բաղկացած պիտի լինէր պետական զանազան պաշտօնեաներից՝ երկիրը կռփող, ժողովուրդը հարստահարող բէկերից, աղաներից, փաշաներից և նճամուրինակ մակաբոյճներից: Ուրիշ ազգութիւններ, առանձնապէս քրիստոնեաները, հազիւ նրա ճեժ է՛ն շատը 5-10 պատգամաւոր ունենային: Արդ, բողոքող, դժգոհ ժողովուրդներ յերկայացուցիչները ո՛րքան կարող պիտի լինէին իրենց բողոքարկու ազգակիցներին պաշտպանելու 5-10 ձայնով ընդդէմ 240ի՛ ազգային-անհատական ինդիւրներ թեսակէտից: Բնականաբար ճեժամասնութեան իրաւունքը, նրա արտայայտած կճքը տիրապետող, անվիճելի պիտի լինէր, զի այդ էր ներկայ քաղաքակրթութեան տուած պայմանները՝ հճամնճան պարագաներում: Իսկ այնուհետև դժգոհները և իրենց ներկայացուցիչները ո՛չ ապստամբելու և ո՛չ էլ օտար պետութիւններին դիմելու իրաւունք այլևս պիտի ունենային, — նրանց պիտի մնար միայն կճճայ ակճճայ հնազանդել ճեժամասնութեան՝ իրենց հակառակորդները՝ վճռին ու նրա որոշճանը հետևիլ:

Այդ դեռ բաւական հատու և ճճէն ինչ երաշխաւորող զէնք չէր երեւում սահճանադրականներին: Ուրիշ ազգութիւնների պատգամաւորներից մին, օժտուած լինելով Կիկերոնեան ճարտասանութեճճբ, Կատօնի իճաստութեճճբ ու Ողիսևսի խորճանկութեճճբ՝ զօւցէ կարող լինէր ճեժամասնութիւնը մի կերպ իր յետևից քարշ տալ և փոքրճամասնութեան կճճքը յաղթանակել տալ, հակառակ օսճան:

ե ան ազգի ճնայուն շահերին, ուստի հարկաւոր էր ծի բիւջ էլ զգոյշ լինել:

Եւ ահա սահմանադրականները զահակալող սուլթանների բացարձակ կառքին էին թողնում կազմել ծի Մերակոյտ (Sénat), բաղկացած 300 անդամից: Անշուշտ, զծուար չէ գուշակել այն ծառայութիւնները և գործերը, որ նրանք պաշտօն պիտի ունենային կատարելու: Երբ անդամների յատկութիւնները ու նրանց արժանաւորութիւնները տեսնողը, գնահատողը և ընտրողը Սուլթանները պիտի լինեն — ապա դիւրին է կանխապէս հասկանալ այդպիսի ծի ծարմի բաղկացութիւնը, ստանձնելիք պետական գործերը ու կատարելիք դերը: Մի անգամ երբ այդ ծարմինը ամբողջապէս պիտի կազմուի սուլթանների բացարձակ կառքի որոշմամբ, արդ, ո՞ր տրամաբանութեամբ, ո՞ր ազգերի համանձան օրէնքով չի կարելի եզրակացնել, որ ընտրուած ծերակուտականները չեն լինիլ սուլթանների բացարձակ հլու, հնազանդ, հաճոյակատար ստրուկները, հետեւաբար զահակալի իրծերի թարգմանը ու արտայայտիչը և ո՞չ թէ ժողովրդի, որի անունով իրենք պիտի խօսեն, որոշում կայացնեն: Իրենց գոյութիւնը բռնապետին պարտական լինելով՝ նրանք բռնապետի էլ գործիքը պիտի լինէին դէպի այն ժողովուրդը, որից իրենք ո՞չ ծի կախումն, որի հետ իրենք ո՞չ ծի առնչութիւն ունէին:

Օսմանեան այդ եզակի Մերակոյտի ծէջ հայկական ծագում ունեցող օսմանցիները — չէ՞ որ ամէնքի ազգայնութիւնը օսմանեան պիտի լինի — ամենայն հաւանականութեամբ կուրեսան ծատեաններ, նուրեաններ, նորատունկեաններ — նստած Ձէվդէտ, Սայիդ, Մահմուտ Ձալալէզդին փաշաների կողքին: Աշրքեաններ, Օրմանեաններ, Մամբրէներ — բազմած Իւլէճանների, Միւֆտիների և Շէյխ-իւլ-Իսլամների կշարին: Օսմանեան պետութիւնը ո՞չ թէ 300, այլ 3000 այդպիսի արժանաւոր ծեծածններ գտնելու շտեմարանը ունի: Այդ կողմից ո՞չ ծի պետութիւն նրա հարստութեանը չի հասնիլ:

Բայց զրանով ի՞նչ. “ Երիտասարդ ” սահմանադրականները զրանով իրենց ո՞ր նաւատակին՝ ծագաւոր անգամ հասած կլինեն:

Բայց չէ, դեռ կայ վտանգ, որովհետև ծի օր այնպիսի ծի հայ պատգամաւոր կարող է երևիլ, որ Կիլերոն, Կատոն, Ողիսևս իր ճէջը ամփոփելով հանդերձ, ունենար էլ Աշրգեանների, Նուբեանների էլ հոգին, նրանց նենգաճտութիւնը և յանկարծ հոգեփոխութեան ճաքուր օղակներից անցնելով՝ դառնար իր ազգի շահերի ջերմ պաշտպանը և 299 իր պաշտօնակիցների հաւանութիւնը ստանար Ստորին Խորհրդարանի իր հայ ազգակցի առաջ բերած որոշումը շարունակելու, որպէսզի օրէնքի ոյժ ստանար:

“ Երիտասարդներ ” ը այդ պատահականութիւնն էլ են աչքի առաջ ունեցել և նրա ծախն վաղօրօք հոգացել, — դեռ կար Սուլթանների ա մ ե ն ա կ ա ղ ո ղ կ ամբը:

Զարմանալի տրամաբանութեամբ են օժտուած եղել “ Երիտասարդ Թիւրքիայ ” ի պարագլուխները: Երկրի ճէջ եղած ամէն չարիքների նախապատճառը Սուլթանը ու սրա կառավարութեան բացարձակ ծիպետութիւնը համարելով հանդերձ, իրենց յղացած նորօրինակ Ս ա հ ճ ա ն ա դ ղ ու թ ե ա ն ճ է ջ բ ն աւ չ են խորհած ծի որ և է հակակշիռ տրամադրութիւն ճէջ բերելու, որ կարող լինէր՝ շատ ու քիչ, իրականօրէն, օսմանեան զահակալների կամքի բացարձակութիւնը արգիլելու իրաւունքը ունենար:

Միապետական սահմանադրական կառավարութեան եղանակ ունեցող ամէն երկիր իր Խորհրդարաններով ծիակ նպատակ է ունեցել հակակշռել, չէզոքացնել և, ի հարկին, բոլորովին անգորութեան վերածել երկրի Պ ե տ ի կ ամբը և նրա տեղ դնել՝ Խորհրդարանների ծիջոցով ներկայացած՝ ժողովրդի կա՛մ հակակշիռ, կա՛մ գերակշիռ և կա՛մ ամենակարող ճայնը: Եւ այդպիսի իրաւունք, կարողութիւն ձեռք բերելու համար, այդ երկիրները գետերի նման են հոսեցրել իրենց լաւագոյն զաւակների արիւնը:

Իսկ թէ ինչո՞ւ “ Երիտասարդ ” սահմանադրականները այդպիսի ծի տրամադրութիւն իրենց յղուածների շարքերի ճէջ ճայնելուց հետու են մնացել — այդ պիտի բացատրել կա՛մ տգիտութեամբ, կա՛մ նենգաճտութեամբ, որ աւելի հաւանական է, և կամ բարեճտօրէն ենթադրելովը թէ օսմանեան զահակալները ծիշտ եղել են և շարունակ էլ պիտի

լինեն գորովագութ հայրեր, իսկ հպատակները՝ հարազատ դաւակներ, — և այդ բացատրութիւններից որը որ ընդունուի, դարձեալ “ Երիտասարդներ ”ը իրենց առաջը եղած չարաղէտ հակասութիւններից չեն կարող ազատուիլ:

Գանդատուէլ Սուլթաններից, երկրի կորստեան պատճառ նրանց համարել և դրա համար էլ ժողովրդի ներկայացուցչութիւնը խնդրել, իսկ սրան ծխայն անզոր խորհրդատուի (consultatif) պաշտօն տալ և ուրիշ ոչինչ — դա ճաբի աւելի քան անկանոնութիւն է: Պատգամաւորական ժողով, Մերակոյտ ի՛նչ օրէնք, ի՛նչ որոշում որ ուզեն՝ կարող են ընդունել, բայց նրանց քուէարկած օրէնքները, տուած որոշումները՝ գործադրութեան մէջ մտնելու համար՝ բացարձակապէս կախում ունեն գահակալի կամքից. սա կարող է ընդունել, կարող է և՛ ճերժել, նայելով իր ինքնիշխան կամքին, որ ճիակ, ամենակարող և ճայրագոյն ատեանն է, և որի որոշումը վերջնականն է: Եթէ Հայ ամենակարող պատգամաւորի առաջարկը անցաւ Խորհրդարաններից, դեռ սա իր առաջ ունի ամէնքի Վեհապետը, բացարձակ ճերը: Իսկ եթէ սա չհամաձայնի՞: — Այն ժամանակ, երևի, իր խօսքը յառաջ տանելու և օրէնքի ոյժ տալու համար, նա կարիք պիտի ունենայ զինուորական ճիպնալիսի ոյժի, որ գերակշիռ լինէր սուլթանների բանակներից: Այլապէս իր առաջարկը, օրինազիծը, դատապարտուած է յաւիտենական առաջարկ, յաւիտենական օրինազիծ մնալու:

Գուցէ մեզ պատասխանեն “ Երիտասարդներ ”ը, որ վերևից շնորհուածը, տիրապետող ճան տուածը այգքան էլ Հաղիւ լինի: — Համաձայն: — Բայց դրանով ի՛նչ շահ, ի՛նչ օգուտ, թէ՛ բուն Թիւրքիային և թէ՛ նրա բաղկացուցիչ ազգութիւններին: Մի հաստատութիւն ճիպն այն ժամանակ կարող է օգտակար լինել, երբ իր գոյութեան առանձին իրաւունքը, կատարելիք ճանաւոր պաշտօնը ունի:

Եւ այս բոլորից յետոյ կատակերգութիւն չէ՞ աւելացնել “ նախարարական պատասխանատուութիւն ”: Պատասխանատուութիւն որի՞ ն: — Այն Խորհրդարաններին, որոնց ձայնը բացարձակապէս և ո՛չ ճի նշանակութիւն ունի տիրող բռնապետի առաջ:

Այժմ հասկանալի է այն դառն հեգնութիւնը, այն կասկածոտ ժպիտը, որ արձակել և դեռ շարունակում են արձակել եւրոպական պետութեանց այն բոլոր ներկայացուցիչները, որոնք առանձին պատասխանատուութիւն և իրաւունք ունեն դէպի այն ամէնը, ինչ որ կատարում է Թիւրքիայում՝ երբ խնդիրը դալիս է Միդհատի Սահմանադրութեանը :

Կա՞յ ճի պատճառ, որ դրերի ընթացքում ճնշուած, հարստահարուած և, իրերի բնական ընթացքով, շարժման ձեջ ծանոց ազգերի պայքարողների ժպիտը ևս արգիլէր, երբ լսում է Միդհատեան Պարլամենտի անունը : — Երիտասարդներ՝ ը վերջապէս պիտի համոզուեն, որ երբ իրենց հայրերի ետ թաղանջը կատարելապէս անկարող եղաւ անհետացնել, ձուլել, լուել տալ հպատակ ազգերին, ապա նո՛յն անկարողութեան, նո՛յն անընդունակութեան պիտի դատապարտուի և՛ իրենց զճազրած պարլամենտական ձեծ ամասնութիւնը : “ Երիտասարդ Թիւրքիա ” ն պիտի ծտածէր, աշխատէր վերացնել, ներկայ քաղաքակրթութեան ճատակարարած ճիջոցներով, այն բոլոր պատճառները, որոնք առիթ և ճիանգամայն իրաւունք էին տալիս հպատակ ազգերին դժգոհելու, ապտածելու և ապա իրենց գոյութիւնը բոլորովին անջատել ձգտելու օսմանեան պետութիւնից : Ահա՛ թէ ինչ պիտի լինէր իրենց յղացումների հիմունքը, եթէ իրօք ցանկանում էին իրենց երկրին օգտակար լինել, նրա յարատեւութիւնը ամբապնդել, և ո՛չ թէ զանազան հնարիմացութիւններով իրենց հայրերի բռնութիւնը պարլամենտական ձեծ ամասնութեան քօղի տակ երևան բերելու : Եւ ճի՛ թէ հասկանալի չէ, որ օսմանեան բանակների շարքերից ճեղքող, անցնող և իրենց ձայնը լսեցնել տուող Ազգերը, նոյնքան ընդունակ և կարող կլինեն իրենց բողոքի, իրենց իրաւունքի ձայնը լսեցնել տալ, անցնելով և՛ պարլամենտական ձեծամասնութեան պատնէշից, որով նորից իրերի դրութիւնը կլինի նոյնը, ինչ որ առաջ, և “ Երիտասարդներ ” ը բոլորովին ի դուր աշխատած կլինեն ու առաջին անգամ իրենք հիասթափուած, երբ իրերի պահանջին ճիանգամայն անհամապա-

տասխան այդ կարկատնած Սահմանադրութիւնը ճի որ
գործադրութեան մէջ ծանէր:

Եթէ “Երիտասարդ Թուրքեր”ը ցանկանում են որոշեալ
բարերար դեր խաղալ իրենց պատմութեան մէջ, եթէ իրօք
մտածում են օգտակար լինել իրենց երկրին և նախանձա-
խնդիր՝ նրա գոյութեան հիմունքները ամրապնդելուն, ապա
նախ պիտի աշխատեն աւելի՛ ողջմտօրէն հետադօտելու,
աւելի՛ լրջօրէն գնահատելու, ի ձօնոյ ճանաչելու իրականու-
թիւնը՝ օսմանեան երկիրը, նրա բաղկացուցիչ ազգութիւնները:
Այդ անհրաժեշտ պայմանները կատարելուց յետոյ է ճիւղն՝
իրականութեան մատակարարած ճիակ հօղը իրենց ռազմագիծ
ընդունելով՝ որ պիտի ջանան կազմակերպուել իբրև պայքա-
րող քաղաքական ճարձին ու իրենց նպատակ անեն տա-
պալէլ, յեղափոխել տիրող հինցած, փտած պայ-
մանները ու նրանց տեղը դնեն իրերի խկական պահանջներին
ամենայնիւ համապատասխան այնպիսի նոր հաստատու-
թիւններ, նոր կարգեր, որից հաւասարապէս կարող լինեն
օգտուել թէ՛ բաղկացուցիչ պայքարող ազգութիւնները և
թէ՛ ամբողջ Թուրքիան՝ առանց ցեղի, կրօնի և դասակարգի
խտրութեան:

VII

“ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԹԻՒՐԳԻԱՅ” Ի ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՍԽԱԼՆԵՐԸ

Պատճական անուրանալի փաստ է, որ “Երիտասարդ
Թուրքերին” աւելի քան կէս դար իր ունեցած զրական և
քաղաքական շարժումներով՝ ցանկացել է հին, խաբխրած,
կործանուելու վերահաս վտանգի մէջ գտնուող Թուրքիայի
տեղ տեսնել ճի “Երիտասարդ” վերածնունտ, ներքին ան-
դորրութիւն վայելող և անխուսափելի անկումից դերձ՝ զօրեղ
և ամրապնդուած Թուրքիա:

Բայց որ իր իղձերը, մղած բանակուիւնները, պայքարները
զրական և ո՛չ ճի լուրջ հետեւանք են ունեցել ճինչև այսօր
— այդ էլ ճի անհերքելի իրողութիւն է: Իսկ թէ իր փայ-
լափայտ նպատակին հասնելու համար դարձեալ նա յարած
մնայ իր արդէն դաւանած և հրապարակ դրած սկզբունք-

ներին և ճիշտ շարունակէ Հաւատարիմ մնալ ճինչև ցարդ իր հետապնդած ուղեգծին, չճեղել նրանից — դա էլ անկասկած է, որ երբ և իցէ անկարող պիտի լինի ո՞ր ո՞չ, հաստատուն և օգտակար ծիարդինք առաջ բերել: Անցեալի մէջ ծի քանի անգամ կրկնուած փորձերը, կատարուած իրողութիւնները, իրերի ընդունած ընթացքը և իրենց ի՛սկ պայքարի պատմութիւնը՝ ծիացած Մեծ Պետութիւնների իրենց նկատմամբ ունեցած աննպաստ գաղափարին՝ այլևս անտարակուսելի են դարձնում ծեր այս ասածի ճշմարտութիւնը:

Թէ որո՞նք եղան “ երիտասարդ Թիւրքիայ ” ի պատմական սխալները, — այդ մասին ի նկատի առնենք ծիայն զլիսաւորները.

Մտաւորական, գաղափարական հոսանքների տեսակետից՝ թուրք ժողովրդի եթէ ո՛չ ամբողջութիւնը, գէթ նրա ջախջախիչ ճեծամանութիւնը, ճինչև այսօր, գտնուած է զարգացման այն շրջանի մէջ, ինչ որ էին եւրոպական ազգութիւնները Միջին Դարերում: Մեր խօսքը, անշուշտ, թուրք այն շատ սահմանափակ ճիջուկի մասին չէ, որ ձգտում է ունեցել, արեւմտեան ազդեցութեան ներքոյ՝ ազատուիլ շրջապատող մտաւոր կաշկանդումներից. ծեր խօսքը այն ճեծամասնութեան մասին է, որ հասարակ ժողովուրդ անունն է կրում և Փատիշահութեան ու Խալիֆութեան սիւնն է համարւում: Արդ, այն ո՞ր դասակարգն է եղել, որ ամէնից աւելի ջանացել է Թիւրքիան և ճաննաւորապէս թուրք ժողովուրդը խաւարածութեան ճածկոցի տակ պահել շարունակ և նրան կաշկանդել հին կեանքի մէջ, — կրօնական, կղերական, հոգևորական դասակարգը: Սրա ազդեցութիւնը բացարձակ և տիրապետող է եղել թուրք կեանքի բոլոր արտայայտութիւնների մէջ: Եւ ահա հէնց խնդիրն էլ այն է, որ այդ դասակարգի անհակակշիռ ազդեցութիւնը արամադճօրէն անհաշտելի է նորագոյն պետութեան գաղափարի հետ: Թուրք կրօնականը, որպէս դասակարգ, զեռ իր թագաւորութեան մէջն է. նա իր ազդեցութիւնից ո՛չինչ ունի կորցրած: Մուլան, Աաղին, Շէյխ-իւլ-Իսլամը զեռ ոյժեր և շա՛տ դորաւոր ոյժեր են. զեռ ծի կողմ թողնենք Խալիֆութեան գաղափարը:

Արդ, ամէն երկրի երիտասարդներ, ասպարէշ ճառօրից, իրենց առաջին զործերից մէկն են արել այդ դասակարգի իւրացրած իրաւունքների, արտօնութիւնների և դադափարաբանութեան դէմ կռուել, խորտակել նրա ազդեցութիւնը, ճասնաւորապէս՝ քաղաքական, տնտեսական և ընկերային խնդիրների նկատմամբ: Ժողովուրդը դուրս բերել կրօնի և կրօնականի կապանքներից,—սա է եղել ն ո Ր ա գ ո յ ն պ ե տ ու թ իւ ն ստեղծել ձգտողների կռուի մի երեսը: Սակայն այդպէս չարեցին թուրք "Երիտասարդ" ները. նրանք մինչեւ վերջ ո՛չ միայն կրօնական դասակարգի դասակարգային իրաւունքներին, արտօնութիւններին, նրա դադափարաբանութեանը չղիպան և որ և է քննադատութեան նիւթ չարեցին ու չաշխատեցին նրա ազդեցութիւնը նսեճացնել և վնասակարութիւնը երեւան դնել, որպէս արտօնեալ մի դասակարգ, այլ՝ ընդհակառակը՝ նրա գոյութեան և դասակարգային իրաւունքների պաշտպանութիւնը մինչև անգամ իրենց սկզբունքներից մէկը դարձրին—ինչ որ սխալ և մե՛ծ սխալ էր: Նորագոյն պետութիւն և կրօնական դասակարգի անհակադէմքի դիրք՝ դրանք իրարու խորտակող գոյութիւններ են: Թիւրքիան երիտասարդացնել ձգտողները քաղաքակրթութեան այդ դասը չպէտք է ճոռանային, երբ խօսուճ էին քաղաքակրթութեան անունով:

"Երիտասարդ Թիւրքիա"ն, սկզբից ի վեր, մի ուրիշ կարեւոր սխալ էլ արաց: Ո՛վ, ո՞ր դասակարգն է, որ կրօնականի հետ միացած շարունակ քածել է թուրք պետութեան և Թիւրքիայի մէջ ամփոփուող ժողովրդների կենսական ոյժը,—կալուածատէր, Ֆէօդալ, ագնուական, աղայական դասակարգը: Եւ սակայն, "Երիտասարդ"ները որ և է ժամանակ, իրենց պատմութեան ամբողջ շրջանում, մի կծու խօսք անգամ չունեցան դրանց դէմ: Նոր պետութեան զաղափարը պաշտպանողը այդ դասակարգերի և նրանց ունեցած իրաւունքների դէմ էր, որ կռուի պիտի բռնուէր և իր սկզբունքներից մէկը պէտք է անէր նրանց արտօնութիւնների ոչնչացումը: Սակայն "Երիտասարդ Թիւրքեր"ը ո՛չ միայն այդ չարեցին, ո՛չ միայն Թիւրքիայի ոյժերը սպառող և արտադրող դասակարգերի արիւնը ձձող այդ վաճառի դասա-

կարգի դէմ նրանք Հակառակ խօսք չունեցան ասելու, այլ նրանց իրաւունքներին և ձեռք բերած զիրքին ճազաւոր անգամ դիպչել չուզեցին:

Թուրք պետութեան ողն աշարը եղած է զիւղացին, երկրագործ դասակարգը: Բայց "Երիտասարդ Թիւրքիա"ն ո՛չ ճիշտն այդ դասակարգի իրաւունքները չպաշտպանեց, նրա կրած տառապանքներին արձագանք չտուեց, այլ նրա վիճակը բարելաւող ճի բառ անդամ չզրեց իր ծրագրի մէջ. նոյնը և՛ ընդհանուր աշխատաւոր, արհեստաւոր, գործաւոր դասակարգի վերաբերմամբ: Սակայն իրողութիւնն է, որ այսօր, առանց աշխատաւոր և զիւղացի դասակարգերի՝ ճի պետութիւն արձատապէս փոխել և նորագոյն Հիմունքների վրայ դնելը անհնարին է. իսկ "Երիտասարդ"ները այդ գերադանցապէս նորողիչ ազդակները ո՛չ ճիշտն անտես առան, այլ նրանց ճանաչել իսկ չուզեցին: Սա էլ ճի ուրիշ սխալ:

Իրական կեանքի արտայայտիչը լինել ձգտող և նոյն այդ կեանքի մէջ նոր գաղափարներ ներմուծել աշխատող ճի մարմին դրական գործ կարող է յառաջացնել ճիշտն այն ժամանակ, երբ կը կազմակերպուի որպէս քաղաքական կուսակցութիւն և յարատեւ շփում կունենայ ժողովրդի հետ:

"Երիտասարդ Թուրքեր"ը ո՛չ ճիշտն չկազմակերպուեցան որպէս քաղաքական կուսակցութիւն, այս եզրի լայն առուձովը, ո՛չ ճիշտն երկրի ամէն կողմերում իրենց ճիւղաւորումները չունեցան, այլ նրանք ճի տեսակ ազնուապետական զիրք բռնելով՝ խուսափեցան բուն ժողովրդի մէջը մտնելուց և նրան կազմակերպելուց: Իրենց գործունէութեան ամենամեծ շրջանակը եղաւ Պօլիսը և պաշտօնատարների միջավայրը. այդ շրջաններից նրանք դուրս չեկան ու դրա համար էլ խորթ զիրք ունեցան նոյն իսկ թուրք ժողովրդի մէջ. դեռ ճի կողմ թողնեք ճիւս բոլոր այլատեւ տարրերը, որոնք "Երիտասարդ"ներէց օգտակար սպասելիք և յուսալիք ո՛չինչ չտեսան: Եւ այստեղ էլ սխալը, մե՛ծ սխալը դարձեալ "Երիտասարդ"ների կողմն է: Որովհետեւ բաղկացուցչէ ազգութիւնների ձգտումները և շարժումները ո՛չ ճիշտն իրենք չաշխատեցին իրապէս ճանաչել և ուսումնասիրել, ու նրանց արդար պահանջներին պաշտպան հանդիսանալ, այլ իրենք,

սկզբից ի վեր, ճի տեսակ նախապաշարեալ ընթացքի մէջ
մտան և "Մերունի" ներից ո՛չ պակաս թափով ջանացին
դժգոհ ժողովրդների բողոքը և շարժումները խեղդել, նոյն
խիւ ամենադատապարտելի միջոցներով :

Բայց մի՞թէ, իրաւ, բաղկացուցիչ ժողովրդների ձգտումները
և պահանջները անիրաւացի էին և չունէին իրենց խորունկ
պատճառները . մի՞թէ "երիտասարդ" ները իրենց իրաւունք
պիտի տային ա՛շխարհի յետադիմական գաղափարների մէջ
մտնելու, եթէ իրօք նրանք ճանչցած լինէին իրականութիւնը
և փոխանակ ամբողջ Օսմանեան պետութեան մէջ միայն ճի
ազգութեան՝ Օսմանականութեան գաղափարին
հետապնդելու, ջանային աւելի լայն հիմունքների վրայ
դնել իրենց գործունէութիւնը՝ բաղկացուցիչ ազգութիւն-
ների պատմական հատական իրաւունքը ճանաչել, ճրագ-
րել նրանց համար էլ զարգացման և յառաջադիմութեան
միջոցներ և այդ հիմունքներով ձգտել վերաշինել թրքական
պետութիւնը :

Մի փոքր մանրամասնեք այդ խնդիրը, որ "երիտա-
սարդ" ների բոլոր սխալներից ամենամեծը եղաւ՝ սկզբից ի վեր:
Նայելով Թիւրքիայի վրայ՝ աշխարհագրական, քա-
ղաքական տեսակէտից, աչքի առաջ բերելով նրա ամբող-
ջութիւնը՝ իբրև պետութիւն անհատ, ուշադրութեան առ-
նելով նրա ներքին բաղկացուցիչ մասունքները, ունեցած
քաղաքական, անտեսական, ընկերային վիճակը, ճի խօսքով
աւանելով Թիւրքիան այնպէս, ինչպէս որ էր, հարց է՝ թէ
արդեօք "երիտասարդ Թիւրքիայ" ի ծագման օրերում կարելի
է՞ր, հնարաւորութիւն չկա՞ր առաջ բերելու՝ համեմա-
տաբար՝ ապահով, հաստատուն կուսանների վրայ դրուած,
քաղաքական ներքին անդորրութիւն վայելող՝ վերակազ-
մուած ճի Թիւրքիա, որ պահպանէր իր ուրոյն գոյու-
թիւնը՝ իբրև պետութիւն, ազատուէր վերջնական կործանումի
մղձաւանջից, որքան որ դա անխուսափելի էր նկատուած
ներքին խնդիրների տեսակէտից, և կարող լինէր իր ամբող-
ջութիւնը կազմող ոյժերի վրայ յենուելով արտաքին հարուած-
ների, օտար կլանողների առաջը դիմադրաւելու :

Մեր պատասխանը դրական է, եթէ "երիտասարդ Թուր-

քերը և Թիւրքիան վերաշինելու ձգտող ուժերը բոլորովին ա՛յլ ճրագրով և ուղղութեամբ երևան եկած և գործած լինէին, քան ինչ որ նրանք արեցին: Եւ զրա համար էլ ասում ենք, այո՛, դեռ կար Հնարաւորութիւն, կար ճիշտց, և բաւականին ապահով ճիշտցներ, Թիւրքիան կորստից ազատելու, նրան դնելու այնպիսի ծի շաւղի ձէջ, որ կարողանար աստիճանաբար յառաջադիմել, հետզհետէ բարգաւաճել, յարատել իր գոյութիւնը՝ իբրև պետութիւն անհատ, որքան որ ծի պետութիւն կարող էր յարատև նկատուիլ իր ձէջ բովանդակուող ներքին բարբութիւնների տեսակէտից, և ապահովութիւն ունենար ղիճադրելու զուրսից եկած քայքայող, տապալել սպառնացող ոյժերին:

Թիւրքիան, անկասկած, կարող էր վերակենդանանալ, ապրիլ, զի զրա համար նա ունէր բաւականաչափ տարրեր, անհրաժեշտ գործօններ, որոնցից, սակայն, հարկաւոր էր ծիայն իմաստնորէն օգտուիլ և ընդհանուր գործունէութեան ու արդիւնաբերող շարժականութեան ձէջ դնել, որպէսզի այդ նպատակին հասնիլը պարզ երագատեսութիւնից զուտ իրականութիւն դառնար:

Գաղափարների այս ընթացքի ձէջ՝ առաջին հարցը որ ծագում է, այդ այն է՝ թէ արդեօք Թիւրքիայի բաղկացուցիչ ազգութիւնների ազգային գոյութեան և ինքնավարական ձգտումները տրամադծօրէն հակառակ էին Թիւրքիայի գոյութեան խարխիւների ամրապնդուելուն: Դժգոհ տարրերի, շարժականութեան ձէջ ծանող օտարացեղ ժողովրդների և թուրք պետութեան մնայուն շահերի ձէջ կա՞ր ծի այնպիսի էական ներհակութիւն, որ անկարելի լինէր նրանց ծի կերպ իրարու հետ հաշտեցնել՝ առանց ծին ծիւսին ջնջելու: Քաղաքական և ընկերային բարուքումներ պահանջող, կեանքի և գոյքի ապահովութիւն ուզող, ծարրկային տարրական իրաւունքների տէր լինել ցանկացող՝ նուաճուող, բայց զարթնող ազգութիւնները կարո՞ղ էին բնաջինջ լինելու չափ վնասակար տարր նկատուիլ վերակազմուելիք, երիտասարդանալիք Թիւրքիայի համար:

— Ո՛չ:

Եւ "Երիտասարդ"ները հէնց ամենախոշոր սխալը զրա մէջը եղաւ:

Եթէ այդ հարցի նկատմամբ մեր օրերի "Երիտասարդներ"ը չզատապարտեցին իրենց նախորդները սխալները և նորից — մինչև այսօր էլ — տարակարծիքութեան մէջ են ընկնում, զա միայն մի ուրիշ նոր ապացոյց է պարզ իրականութիւնը իրենց չճանաչելուն, եղածը գնահատել չկարողանալուն և ջախջախիչ մի փաստ՝ մերձաւոր ապագայի մասին թափանցող սգուց իրենց բոլորովին զուրկ լինելուն:

Ուրիշ խնդիր:— Արդեօք դժգոհ, քաղաքական և ընկերային բարեկարգութիւններ ու իրենց ազգային անհատական գոյութիւնը երաշխաւորող՝ ինքնաւարական հաստատութիւններ պահանջող քրիստոնեայ ժողովուրդները, այսպէս ասած՝ փրչուած, ուռեցրած, արհեստական երևոյթնե՞ր, կամ քաղաքական գործիք էին որ և է մի պետութեան, որի պատմական ձգտումները, մնալուն շահերը հիմնովին հակառակ լինէին Թիւրքիայի գոյութեանը և վերածնութեանը, որպէսզի՞ այդ հանգամանքը աչքի առաջ ունենալով "Երիտասարդներ"ը կասկածոտ և բացարձակ թշնամական ընթացք բռնէին դէպի նրանց շարժումները և նրանց իղձերը արտայայտեցնող կուսակցութիւնները, ինչպէս որ արեցին:

— Երբէք:

Եթէ այդ մասին որ և է կասկած ծագի, զա կլինի պատմական հողից զուրս մի անհիմն զրպարտութիւն, որի հեղինակները իրենց մերկապարանոց տղիտութիւնը միայն ցոյց կտան գոյութիւն ունեցող երևոյթները և նրանց յառաջացնող պատճառները բացատրելու, մեկնաբանելու մէջ:

Թրքական լծի տակ հեծող ժողովրդների շարժումները անշեղ արդիւնարար էին նրանց զարգացման և պատմական կեանքին, նրանց քաղաքական, տնտեսական, ընկերային վիճակը շրջանակող անտանելի պայմաններին: Այդ շարժումների երկիւր՝ իբրև քաղաքական մի երևոյթ՝ բոլորովին բնական, անխուսափելի էր, նոյնքան բնական՝ որքան երկու հակառարր ամպերի ընդհարումը և զրա

Հետևանքը եղող կայծակի ու որոտուծի յառաջանալը քանի որ դժգոհ ազգերի ընդվզումը գոյութիւն ունեցող իրերի տրամագծական Հետևանքն էր, ապա չկար, չէր էլ կարող լինել երկրի երեսին և ո՛չ ձի բռնապետութիւն, որքան էլ որ նա ճ'նշիչ, զօրեղ և ճեծաքանակ տարրեր ունենար, որ կարող լինէր բողոքողներին ձայնը խեղդել՝ նրանց արտադրած յեղափոխական հոսանքի ամբիւրջ դուրս գալը արգելել: Այդպիսի ձի բան չէր կարող լինել, իսկ եթէ լինէր, գա էր որ Հակաբնական պիտի լինէր:

Ընդվզելու ձգտումներ արտայայտող ազգերի և նրանց ցանկութիւնների թարգմանը եղող յեղափոխականների զիրքը պարզ կերպով որոշող ա՛յնքան շատ նախանշաններ կային, որ երկմտութեան թեթև քօղ անգամ չէր կարող լինել՝ նրանց պահանջի հիմունքների արդարութեան և իրաւացիութեան մասին. շարժումների մէջ մտնող ժողովուրդները և նրանց արտադրած պայքարող մարմինները, սկզբից ի վեր, ամենայն քաջութեամբ հրապարակ էին դրել իրենց բողոքի ցանկը՝ գոյութիւն ունեցող պետական-բռնապետական չարիքների դէմ, և մատնանիշել նրանց փոխարինող իրական դարձանները, ծրագրերը՝ որոնք իրենց ամբողջութեամբ, իրենց էութեամբ աւելի շինիչ, զրական կողմեր էին ներկայացնում, նոյն իսկ թրքական շահերի տեսակէտից, քան քանդիչ, բացասական, եթէ Օսմանեան ղեկավարիչ ոչ թերը, ինչպէս և "Երիտասարդ"ները՝ ձի փոքր աւելի լայն խորհած լինէին և փոխանակ ոչ թի իրաւունքի, արդարութեան իրաւունքը ճանաչած լինէին, — ինչպէս որ արեւ էին նոյն կացութեան մէջ գտնուող ուրիշ պետութիւնների մէջ գործող ոչ թերը:

Անշուշտ կարելի էր, գուցէ, զարթնող ժողովուրդների փափաքները ամփոփող ճրագրերի զանազան կէտերի, հեռաւոր շրջանների համար մտածմունքներ պարունակող խնդիրների մասին վիճել, հակառակել, — այդ կարելի էր և դա ո՛չ ձի լուրջ վնաս կարող էր բերել ղեպի ընդհանուր խնդիրները, ընդհանուր գործը. ինչ որ վերաբերում էր բոլոր տարրերի համերաշխութեան և համագործակցութեանը, պայծանով սակայն որ ձին միւսին պատուանդան դառնալու

սխտեճը չընդունուէր: Եւ այս էլ ասենք, անձիջապէս՝ որ տարօրինակ ոչինչ չկայ. ամէն ընկճուած ազգ, ամէն Հաւաքական ճարձին, ամէն պայքարող կազմակերպութիւն, ճիշտ՝ իր կենսականութեան և գոյութեան իրաւունքի գրաւականներից առաջինն է Համարել ունենալ և՛ իր շա՛տ հեռաւոր նպատակները, իր երազները ի՛սկ, որոնք եղել են իրենց ճղիչ խրախոյսը, զրոյղ ազդակը, ոգևորող, թուէք տուող իղէալը: Դա եղած է ամէն տեղ, ամէն ժամանակ, անհրաժեշտ էր որ նոյնը լինէր և՛ Թիւրքիայի բաղկացուցիչ ճասերը կազմող ազգութիւնների ճէջ:

Բայց ինչպիսիքն այն է՝ թէ տրանջող, բողոքող, ապատաճբող ազգերի, նրանց ճարանչող ճարձիւնների արտայայտած նախնական արդար իղձերը, առաջադրած անձիջական նպատակները երբէք չէին հակառակուծ Թիւրքիայի բուն մնայուն շահերին՝ իբրև պետութեան: Նրանց սկզբնական պահանջները և ո՛չ ճի ճիտուծ ունէին թուլացնել, ջլատել, քայքայել և վերջապէս կորճանել Թիւրքիան՝ զորելով և՛ թուրք ժողովուրդը: Ո՛չ, այդպիսի բան չկար. յեղափոխական շարժումները զիճող, այսօր իրենց անկախութիւնը և կիսանկախութիւնը ձեռք բերող ժողովրդների պատճութիւնը այնտեղ է հաստատելու համար, որ Թիւրքիան բոլորովին ուրիշ վիճակ և բախտ կունենար, եթէ նա ունեցած լինէր ա՛յնպիսի բանիրուն պետական անճնաւորութիւններ, որոնք ընթացած լինէին ո՛չ թէ ասիական, այլ եւրոպական քաղաքակրթութեան տուած ճանապարհներովը և Հիմունքներովը՝ ինչ որ վերաբերուծ է բաղկացուցիչ այլատարր ազգութիւններից կազմուած ճի պետութեան վերաշինութեանը:

Բողոքող ժողովրդների բարենորոգչական համեստ փափաքները, նրանց պահանջած քաղաքական, տնտեսական, ընկերային՝ իրենց զարգացճան համապատասխան՝ հաստատութիւնները իրենց ամբողջութեամբ ո՛չ թէ Թիւրքիան կորճանելու, քայքայելու, այլ վերաշինելու առատ սաղճեր ունէին, եթէ ճիւղն « Երիտասարդ »ները այդ հանգամանքից, իրերի առաջ բերած այդ ն ուր զրութիւնից և հոսանքից խելօք կերպով օգտուել զիտենային:

Եթէ « Երիտասարդ Թուրքեր »ը ցանկանուծ էին իրենց

ընդհանուր հայրենիքի իրական վերածնութեանը, — բաղկացուցիչ ազգութիւնների ծանաւոր ցանկութիւնները զրան ներհակ չէին: Եթէ իրենք փափաքում էին ներքնապէս խաղաղեցնել, ամրապնդել Թիւրքիան, տալ նրան գոյութեան ամուր նեցուկներ, — բողոքող ժողովուրդները զրան ընդդէմ չէին: Եւ եթէ իրենք ընդհանուր ծիտում ունէին ապահովել իրենց երկիրը օտար պետութիւնների կլանող ակտիւ շարժակից և նրա յարատեւութեան պայմանները արտաքին հակամարտ ազդեցութիւնների ու ճրջումների երերուն ակբերից հանելով ներքին բաղկացուցիչ տարրերի գոյութեան վրայ դնել, որպէսզի այդպիսով ապրելու և յառաջադիմելու երաշխաւորութիւններ ունենար, — տառապող, ճարդկային և ազգային գոյութեան անհրաժեշտ իրաւունքներ պահանջող և այնպէս ժողովուրդները զրան ո՛չ ճիշտ հակառակ չէին, այլ իրենց շարժումներով, իրենց անմիջական ձգտումներով՝ նրանք առաջինն էին բերում ընդհանուր վերաշինութեան անկիւնքարը իրենց հայրենիքներում, որի անունով ճիշտ նրանք իրաւունք և պարտականութիւն ունէին խօսելու, պահանջներ յայտնելու և, ի հարկին, զէնք վերցնելու:

Իրապէս բարեփոխուելիք Թիւրքիային՝ իրենց վիճակին բարեփոխութիւն պահանջող՝ նուաճուող երկիրները ճահացու հակառակորդ չէին, ճի փոքր հեռատես աչքի համար: Հարկաւոր էր ճիշտ ամէն ճէկ երկրի տեղական պահանջներին համեմատ բարեփոխութիւնների սխտէմ ընդունել և իրականացնել աշխատել, — ինչ որ չձտածեց անել "Երիտասարդ Թիւրքիան":

Վեր առնելով կողմերի ընդհանուր իղձերի ամբողջութիւնը, ուղղութիւնը, նրանց տաճած գաղափարների, ճրագրերի նուաղագոյնը՝ անմիջականը, բաղկացուցիչ ազգութիւնների երկտասարդները և "Երիտասարդ Թուրքեր" ի ընդհանուր ձգտումների ճիշտ — ընդունելով որ սրանք անկեղծ են — էական, գլխաւոր ճիտարբերութիւն եթէ կայ, այդ այն է՝ թէ ի՞նչ ճիշտցնե՞րով, ի՞նչ ուղեգծե՞րով, ի՞նչ պէս և ի՞նչ հաստատութիւններով կարելի էր հասնել այն ձտաւոր նպատակներին, որոնց իրագործուից կարող լինէին օգ-

առեղ թէ՛ Հոյ, թէ՛ Արաբ, թէ՛ Ալբանացի, թէ՛ Մակեդոնական
ազգու թիւնները և թէ ընդհանուր Թիւրքիան: Ինչպէս
անել՝ որ ամէն ինչ քանդող, կործանող Բռնակալութեան
դէմ ճղած պայքարի արդիւնքից բաւականութիւն ստանային
թէ՛ "Երիտասարդ Հայեր"ը, թէ՛ "Երիտասարդ Արաբներ"ը,
թէ՛ "Երիտասարդ Մակեդոնացի"ները, և այլն, և թէ՛ "Երի-
տասարդ Թուրքեր"ը, եթէ սրանք ձեռք ձեռքի տային ձի օր:

Ահա պարզ, որոշ, պատճական նշանակութիւն ունեցող
հարցը, որի վճռելուն համար հարկաւոր էին, և հարկաւոր
են, ո՛չ ճիւղն անկեղծ, այլև կարող, ստեղծող ոյժեր:

Դրուած հարցին անձիջապէս պատասխանելուց առաջ՝ նորից
ճատնանիշ ենք անուձ այն փաստը, առաջին՝ որ "Երի-
տասարդ Թուրքեր"ի պաշտպանած գաղափարները և այդ գա-
ղափարներին հասնելու համար դորձ դրուած ձիջոյցները ճինջև
ցարդ զրական և ո՛չ ձի արդիւնք են առաջ բերել՝ Թիւրք-
քիայի թէ՛ ներքին և թէ՛ արտաքին խնդիրների տեսակէտից:
Երկրորդ՝ Թիւրքիան այսօր էլ նոյն ընդարձացած, անդամա-
լուծուած, նոյն անկայունութիւն ներկայացնող պետութիւնն
է, ինչ որ էր դեռ շատ զարեւ առաջ: Այժմն էլ Օսման-
եան պետութեան ձեջ լիածաւալ գոյութիւն ունեն նոյն
քայքայիչ տարրերը, յուզուծ են նոյն խնդիրները և նոյն
պաքներն են ուղղուած դէպի նրա սիրտը ու իր վերջնական
տապալուծը անխուսափելի դարձնուծ — եթէ եղածը շարու-
նակուի — ինչ որ կային դեռ "Երիտասարդ"ները ասպարէզ
չճտած: Այնպէս որ՝ եթէ "Մերունիներ"ը քանդեցին, կոր-
ճանեցին, ճահուան դուռը հասցրին, "Երիտասարդ"ներն
էլ "Հիւանդ Մարդ"ը բուժել, ելեկորացնել, իրեն սեպհա-
կան ոտքերի վրայ դնել չկարողացան: Պատճութեան անողոք
դասը այնտեղ է, նա կենդանի վկայ է: — Ի հարկէ, այդ
բողորը ճիւղն և ճիւղն նրա համար, որ Ռէշիդը և իր բո-
լոր յաջորդները օսճանեան պետութիւնը կազոող տարրերը
ճանաչելու, գնահատելու իրական կորոլճաճութիւնը ճունեցան,
չկարողացան կանոնաւոր, կազճակերպուած պայքարող ճարճին
կազճել և իրենց ընդհանուր երկրի ու նրա տարաճութեան վրայ
բնակաճ ժողովրդների իսկական պահանջներն ճան հա-
ճապատասխանն նպատակայարճար ճաղաքա-

կան հաստատութիւններ ձեռք բերելուն ձգտել : Եթէ "Երիտասարդ"ները եղածները, գոյութիւն ունեցող ամէն դժուարութիւնների միակ պատասխանատուն համարում էին "Մերունի"ներին, ապա ո՛չ նուազ ճեղադրանքի արժանի են և՛ իրենք, զի ամէն մարտնչող մարմին, ամէն պայքարող կաղճակերպութիւն իր առանձին պատասխանատուութիւնն ունի՝ ամէն տեղ և ամէն ժամանակ :

Եղաւ այն, ինչ որ պիտի լինէր, զի դա անխուռտափելի էր : Եւ ի՞նչ էր եղած անխուռտափելին, — այն՝ որ Օսմանեան պատմութիւնը ստեղծել, տուել էր անամբողջացման (désintégration) պատճառներ և իրողութիւններ : Բազկացուցիչ ազգութիւնները բնական ուրիշ ճանապարհ չգտնելով՝ ճիշտ ձգտել էին բաժանուել, անջատուել, ազատուել Օսմանեան բռնապետութիւնից : Եթէ "Մերունի"ները զրա համար ճեղադրում էին, "Երիտասարդ"ներն էլ գործեցին պատմական այն խոշոր սխալը, որ իրենք էլ չուզեցին ճանաչել նուաճուող, բայց դարձնող ազգութիւնների ազգային անհատական գոյութեան իրաւունքը և չձգտեցին նրանց պահանջներին բաւարարութիւն տալու նպատակ ունեցող քաղաքական հաստատութիւններով օժտել ընդհանուր Թիւրքիան. ուստի թէ՛ "Երիտասարդ"ները իրենք անյաջողութեան բաղխեցան և թէ պայքարող ազգութիւնները նրանցից ո՛չինչ ակնկալելիք չունենալով՝ շարունակեցին իրենց նախկին ուղեգծերովը ընթանալ : Պատմական այդ կարևոր սխալը աւելի կարկառուն կերպով դուրս ցայտեցնելու համար՝ անցնենք բուն խնդրին և հարցն՝ այսպէս դնենք .

— Թէ որ ո՞նք են այն հաստատութիւնները, այն միջոցները, որոնք կարող են բարեկարգել թէ՛ ընդհանուր Թիւրքիան և թէ՛ անմիջական կերպով՝ ճանաչելի գոհացումն տալ պայքարող Հայաստանին, Մակեդոնիային, Արաբիային, Ալբանիային, և այլն : — Նախ քան այդ հարցերին անցնելը՝ հարկաւոր է քննութեան առնել ընդհանուր գործողութեան թատր եղող միջավայրը և հարցնել թէ ի՞նչ է Թիւրքիան :

ԹԻԻՐՔԻԱՅԻ ԻՐԱՎԱՆ ԿԱՑՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿԱԶՄԸ

Ի՞նչ է եղած անցեալի մէջ և ի՞նչ է այժմս Թիւրքիայի ընդհանուր կացութիւնը և նրա կազմը՝ բաղկացութիւնը:

— Իր բաղկացութեամբ, կազմի տեսակէտից՝ Թիւրքիան տարասեռ (hétérogène) ժողովրդներէց բաղկացած մի պետութիւն է, որի այլազան տարրերի մէջ հաստատուն, տևական և ո՛չ մի կապ կայ՝ բացի իշխող բռնապետութեան վարչական և օրէնսդրական դրութիւնից յառաջացած փոխադարձ յարաբերութիւնները, որոնք աւելի վանիչ, անջատող բնաւորութիւն ունին, քան միացնող, մօտեցնող, համերաշխական զգացմունքներ ստեղծող: Հակառակ իրենց կամքի՝ մի բռնաւորի միահեծանութեան տակն են մտած տարբեր ցեղեր, — ճարդկանց այնպիսի տեսակներ, որոնք ունեն հաստատուն և փոխանցելի բնորոշ գծեր, և հետևաբար այլատեռ համախընժումների անջատումը բնական է, ծնունդ անցեալի և ո՛չ թէ արհեստական: Ուրեմն, իր ամբողջութեամբ՝ օսմանեան կայսրութիւնը իրարու մօտ դրուած մի հաւաքածու, մի շեղջակոյտ է գանազան ազգութիւնների, որոնցից իւրաքանչիւրը ունի իր սեպհական կեանքը, տարբեր անցեալը, լեզուն, կաշկանդող սովորութիւնները և այն բոլոր ազգակները, որոնք մի համախմբութեան օղակող գծերն են կազմում՝ միւսներէց տարբերութեամբ: Այդ բոլորի վրայ բարդուած է և՛ այն հանգամանքը, որ գոյութիւն ունեցող ազգութիւնները կուտուրայի, քաղաքակրթութեան տարբեր աստիճանների վրայ են գտնուած, — այն՝ ինչ որ մէկի համար կենսական, իրական պահանջ է, միւսի համար գոյութիւն չունի:

Ու վերջապէս, պարզ իրողութիւն է և՛ այն, որ այդ չճշտուելիք, հակամարտ ձգտումներ ունեցող տարրերը իրարից բաժանուած են և՛ աշխարհագրական, ժողովրդագրական տեսակէտով ու անջատ՝ բաւականին հո՞ծ միութիւններ են կազմում: — Ահա թէ ինչո՛ւ օսմանեան պետութեան մէջ դարերից ի վեր յուզուած, յառաջ են գալիս ա՛յն բոլոր խրնդիրները, որոնք տ ա ր ա ս ե ո ժողովրդներից բաղկացած մի պետութեան անբաժան մասն են կազմում: Քաղաքական հա-

ճանճան դրութիւն ունեցող ամէն պետութիւն, թէ՛ անցեալի և թէ՛ ներկայի ճէջ՝ շարունակ ենթակայ է եղել այն բոլոր ներքին խռովութիւններին և յուզումներին, որոնք երէկ և այսօր գոյութիւն ունեն թիւրքիայում: Այն՝ ինչ որ կատարուած է այժմս, — անխուսափելի էր:

Ճշմարիտ է, Օսմանցին իր զէնքին կրթնած, ամենազօրաւորի իրաւունքը իրեն սկզբունք արած՝ շատ անգամ յաջողել է այդ օտարասեռ ժողովրդներին հնազանդութեան, հպատակութեան շաւղի մէջ պահել, բայց միայն այն հանգամանքը՝ որ նա իր պատմական կեանքի մէջ անկարող է եղել այդ բոլորին տարրալուծել, նրանցից մի ամբողջ ութիւն կազմել, — այդ ցոյց է տալիս որ իր զէնքը ամէն ինչ չի եղել և նրանով ամէն իր ուզածը չէր կարող կարգադրել. արդ՝ բացարձակ անհրաժեշտութիւն է, որ գոյութիւն ունեցող ազգերի իղձերը, ձգտումները հաշուի առնուին, եթէ ցանկութիւն կայ որ թիւրքիան իր գոյութիւնը շարունակի, և ինքն իր ձեռքով իր տապալումը չարագայնի:

Ազգերի պատմութիւնը անհերքելի շատ փաստեր ունի իր մէջ բովանդակած այն ճասին՝ թէ ինչպէս տարասեռ տարրերից կազմուած մի պետութիւն անկարելի է ներքին խաղաղութեան մէջ պահել՝ միանձան, համատեպ հաստատութիւններ պարտաւորեցուցիչ դարձնելով բազկացուցիչ բոլոր ազգերի համար, նաճանաւանդ երբ տիրող տարրը եղել է թոյլ, ժամանակի յառաջադիմական հոսանքից յետ մնացած: Եթէ բռնակալ տիրողի սուրը չի կարողացել այդ դէպքում բացարձակ լուծիւնը, անձայն հնազանդութիւնը ձշանջենաւորել, — նրա զրծած միակերպ օրէնքները, Քաղաքական միանձան Հաստատութիւններն էլ անզօր են եղել այնպան ժողովրդների մէջ ներքին խաղաղութիւնը յարատև և բացարձակ պայճան դարձնել:

Եթէ իրերի բնաւորութիւնն է որ տալիս է օրէնքներ, ապա նոյն այդ իրերի մնացուն պայճաններն էլ տալիս են միջոցներ մի երկիր, մի պետութիւն կառավարելու, ամբապնդելու:

Տարասեռ ժողովուրդներ բովանդակող պետութիւնների տիրաբար կարող է համարուել Աւստրիան : Այդ երկիրն էլ ունեցել է իր ծանր ճգնաժամերը, երբ իր վերջնական անկուծը անխուսափելի է նկատուել, և այդ կասկածը կայ ճինջև այժմ : Արդ, այդ բազմաբեզու պետութեան թաղակիրների, պետական անձերի հոգացողութեան գլխաւոր առարկան է եղել թէ ի՞նչպիսի օրէնքներով, ի՞նչ հաստատութիւններով կառավարել այդ բազմացեղ ազգերը, որպէսզի ներքին խաղաղութեան հետ մէկտեղ պետական ճիւղերը չվտանգուէր : Գրուած հարցին պատասխանել է, միշտ, երկու որոշ քաղաքականութիւն, որ Աւստրիայի ներքին կեանքի տիրապետող ուղեգիծն է եղել :

Եղել են կառավարիչներ, քաղաքագէտ անձեր, որոնք այդ պետութեան յարատւութեան և ապահովութեան պայմաններն են համարել՝ տալ ամբողջ երկրին միակերպ օրէնքադրական հաստատութիւններ, համանման վարչական կարգ ու կանոններ, առանց ամենափոքր չափով ուշադրութեան առնելու բաղկացուցիչ ազգութիւնների պատմական իրաւունքները և տեղական պահանջները : Աճէն ինչ հարթող, հաւասարեցնող այդ քաղաքականութեան ծարմնացումն են եղել Յոսէֆ Բ.-ը և Մետտերնիխը : Երկուսն էլ խելօք, հանճարեղ մարդիկ. բայց որովհետև իրենց հետեւած քաղաքականութիւնը գոյութիւն ունեցող իրերի պահանջին տրամագծօրէն հակառակ էր, ուստի երկուսն էլ, զանազան ժամանակներում, գերեզմանի դուռը հասցրին Աւստրիան : Այսպէս, մի անգամ էլ ցոյց տալով՝ որ բնազանցական մտածունքները, a priori յղացումները, ինչքան էլ որ լաւ կերպով արտայայտուին և կորովամիտ թարգմաններ ունենան,— գեւ հերիք չեն, իրենց զատ անհատականութիւնը ունեցող ժողովուրդներին մի կաղապարի մէջ ձուլելու, նրանց՝ պետական մի ընդհանուր յայտարարի վերածելու :

Սակայն գտնուել են պետական գործերը վարող և՛ այնպիսի անհատներ, որոնք առաջին քաղաքականութեան ճիշտ հակառակն են գնացել : — Տալ այլազան ժողովուրդներին ո՛չ թէ միօրինակ, այլ տարասեռ, տեղական

պ ա հ ա ն ջ ն ե ր ի ն հ ա մ ե ճ ա տ' տ ե ղ ա կ ա ն հ ա ս -
տ ա տ ու թ իւ լ ն ն ե ր : Այսինքն՝ տարբեր երկիրների
պատճառքադաքական անհատականութիւնները աչքի առաջ
ունենալով՝ այն տեսակ հաստատութիւններով օժտել երկիրը,
որ ճի կողմից իւրաքանչիւր ազգութիւն իր աւուրնք և
ճիշոյ ունենար իր ազգային անհատականութիւ-
նը պահպանելու և ճիւս կողմից՝ տարբեր ճիւթիւններ
կազմող այդ երկիրները՝ տեղական հաստատութիւնների
ճիշոցով՝ պետական ճիւսցուցիչ հաստատու-
թիւններով իրարու հետ կապուէին : Առաջին նպա-
տակին հասնելու հնարաւորութիւնը նրանք համարեցին Տեղա-
կան Օրէնսդրական Ժողովները (Landtag, Diète), իսկ երկ-
րորդին՝ Բնդհանուր Պատգամաւորական Ժողովը (Reichsrath) :
Ժողովրդի ընտրած ներկայացուցիչներից կազմուած Land-
tag-ը կարողանուած էր, յայտնի աստիճան, ինքնավար կեր-
պով անօրինել տեղական թէ՛ օրէնսդրական և թէ՛ վար-
չական գործերը . իսկ Reichsrath-ը, առաջ Landtag-նե-
րից որոշեալ թուով ուղարկուած ներկայացուցիչների և
այժմս ընդհանուր, ուղղակի գաղտնի և հաւասար քուէար-
կութեամբ ընտրուած Պատգամաւորների ճիշոցով, իբրև
տարբեր ճիւթիւնների Կեդրոնական Մարմին, ներկայացնու-
են Պետական ամբողջութիւնը, ճիւթիւնը :

Աւստրիային անկուճից ազատող և նրան համեմատական
կենսունակութիւն տուողը եղել է այս երկրորդ քաղաքակա-
նութիւնը, որի գլխաւոր արտայայտիչներն են եղել Շմեր-
լինգը և Բէստուր՝ վերջինս ճանաւորապէս հունգարիայի
նկատմամբ — որ թէև ճի փոքր տարբեր ձևով կապեր ունի
Աւստրիայի հետ, բայց սկզբունքը նորից նոյնն է :

Եթէ այս երկրորդ քաղաքականութիւնը և նրանից յառա-
ջացած հաստատութիւնները չլինէին — Աւստրիան վաղուց
ջնջուած կլինէր եւրոպական քարտէզից : Եւ եթէ ճի օր այդ
պետութիւնը ընկնի, — լրիւ և ճինչև վերջ այդ սխտեճին
հաւատարիմ չմնալը պիտի լինի :

Ահա՛ւասիկ, ճօտաւորապէս, ներքին այն քաղաքականու-
թիւնը՝ որ զեւ շա՛տ երկար ժամանակներ առաջ իրենց
զեկավարիչ սկզբունքը արած պիտի լինէին և՛ թրքական

պետական անձերը ընդհանրապէս, իսկ « Երիտասարդ »ները՝ ծանաւորապէս, եթէ ծի բիչ խորաթափանց ծխոք ունենային իրականութիւնը ճանաչելու և ողջմտօրէն դիտարկելու :

Մենք զիտմամբ խոյս տուեցինք օրինակ բերելու տարասեռ ազգութիւններից կազմուած այն պետութեանց հաստատութիւնները, որոնց ժողովուրդները յառաջադիմութեան, քաղաքակրթութեան աւելի բարձր աստիճանների վրայ են կանգնած, քան աւստրիականները:— Զուիցերլան, Միացեալ-Նահանգները, Անգլիական գաղթավայրերը և նրանց ընդդրկած քաղաքական կազմը կարող է ամենահամոզիչ փաստը և օրինակը լինել՝ զանազան բաղկացուցիչ տարրերից և այլացեղ ժողովրդներից կազմուած պետութիւնների վերանորոգուելուն և երիտասարդանալուն:

Ռուսական բաժնի՝ ինքնավար Լեհաստանի խորտակելը Ռուսիային շատ ճեճ ամբապնդում չբերեց: Ֆինլանդական ինքնավարութիւնը ոչնչացնել ձգտող ցարիզմը ինքը պարտուեց և ստիպուեցաւ խոստովանիլ, որ ծի պետութեան ճեճ ամփոփուող տարասեռ ժողովրդներին ծի ազգութեան, ծի համասեռ ամբողջութեան ենթարկելու քաղաքականութիւնը իր այն յաջողութեան վերջին խօսքն ասեւէր՝ քաղաքակրթութեան ներկայ զարգացման աստիճանին ծեճ:

Պրուսական quasi սահմանադրական ծիպետութիւնը՝ հակառակ իր օտարակուլ քաղաքականութեանը և ձեռք առած օրէնսդրական ամէն տեսակ բացառիկ ծիջոցներին, անկարող եղաւ Պոզնանի ծի բուռն լեհ ժողովրդին արձատախիլ անելու՝ նրան ապազգայնացնելու, նոյնացնելու (assimiler), գերմանացնելու:

Սակայն իրողութիւն է, որ ծինչև երեսնական թուականները՝ թրքական պետութիւնը անկճան այնչափ ակտանշաններ էր ցոյց տուել, որ փոքր ի շատէ կորովամիտ ծի բարենորոգչի համար դժուար չպիտի լինէր խուզարկել, գտնել այն կրուանները, որոնց վրայ ծիայն յենուելով Օսմանեան բազմալեզու կայսրութիւնը կարող պիտի լինէր թէ՛ ներքին խաղաղութիւն վայելել և թէ՛ իր գոյութիւնը ապահովել արտաքին հարուածներից: Եթէ այդ ժամանակուան թուրք երի-

տասարդութիւնը ա՛յնքան կարճատես գտնուեց՝ որ
այլատես տարրերի ընդհանուր կոտորածը,
ածբողջական կրօնափոխութիւնը ամենա-
էական պայճաններէց մէկը դատեց Թիւրքիայի ապագայ
ապահովութեան տեսակէտից, դժբախտաբար յիմնական,
վաթանական թուականներէ «հետեակ» բարենորոգիչներն էլ
տարտամ ձգտումներ յայտնելուց ճիւս կողմը չանցան. իսկ
եօթանասնական՝ Միդհատեան շրջանի «մեծածողներ»ը բռնե-
ցին ճի կեղծաւոր, նենգածիտ դրութիւն, ճիշտ դուգահե-
ռականը այն «Մերունիներ»ի, որոնք գոյութիւն ունեցող
գժուարութիւնների ժամանակաւոր հեռացումը, յապաղումը՝
լուծում էին համարում: Հետեաբար, Միդհատեան շրջանից
մնացած բեկորները այժմ բռնուած են ճի անողբ երկառածի
մէջ,—կա՛մ հետեւել իրենց նախորդներին և հանդիսատես
լինել Թիւրքիայի գլորպալից կործանմանը, կա՛մ թողնել
իրենց պատմականօրէն արդէն դատապարտուած սկզբունքները
և գծել նո՛ր ուղի, նո՛ր միջոցներ ու աջակցութիւն
իրենց երկրի ընդհանուր վերաշինութեան գործը հաստատուն
հիմունքների վրայ դնել, — ի հարկէ, եթէ իրօք ցանկանում
են ճի բան, ճի գործ առաջ բերել, և ո՛չ թէ թղթային
ցոյցերով խաղի բռնուել: Մանաւանդ որ ուղղամտօրէն
պայքարել ուզող՝ Թիւրքիայի իրական վերածնութեանը նա-
խանձախնդիր թուրք անհատների գործը այժմ և՛ս աւելի
զիրացած է, բազկացուցիչ ազգութիւնների ճարտնչող
ճարմինների երևան գալովը, որոնք՝ իբրև կուռղ ոյժ, իրենց
սլաքները ուղղած են դէպի նո՛յն բռնապետութիւնը, նո՛յն
աւերող, քանդող Բնդհանուր Թշնամին, որի quasi-հա-
կառակորդն են համարում և՛ իրենք:

Եւ մենք իրերի անխուսափելի ընթացքը «Երիտասարդ»-
ներին ճի անգամ էլ յիշեցնելու համար էր՝ որ բաւականա-
ցանք միայն մասնանիշել բարենորոգումների այն ընդհանուր
ուղղութիւնը, ողին, որ կարող պիտի լինէին տեղ գտնել,
անհրաժեշտաբար, այն «Երիտասարդ Թուրքեր»ի ճրագրե-
րում, որոնք դեռ կամէութիւն են ցոյց տալիս զանազան
բարենորոգումներով յետս կասեցնել Թիւրքեան իր անխու-

սափելի անկուսից՝ եթէ իրերի առաջուան դրութիւնը շարունակուի, յայտնի բան է :

Մի կողմ թողնելով ձեռք երկիրները՝ դառնանք այժմ Հայաստանին :

Այստեղ խնդիրը աւելի պարզ, որոշ և շօշափելի ձևունի առած :

IX.

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԹԻՒՐԻԱ

Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքով Թուրք պետական, կայսերական բերդի դուռն է կազմում: Հայաստանը ունենալով Օսմանյի բերդի բանալին իր ձեռքն ունի, իսկ առանց նրան՝ նա ո՛չ ծխախոտի ամբողջ տէրը չէ, այլ այդ ամբողջ գոյութիւն ի՛սկ ունենալ չի կարող, ինչքան էլ որ նա փոքր ծառայի վերածուէր: — Կ. Պօլսի փականքը Հայկական բարձունքների վրայ պիտի որոնել:

Հայ ժողովուրդը Օսմանեան պետութեան կենսաբեր ջիւղը, նեարդն է կազմում: Առանց այդ աշխատասէր, արտադրող, ստեղծող ժողովրդի, Թուրք պետութիւնը իր ունեցած ձեռք տարբերով կարող է ծի խառնիճադանճ, վաչկատուն ամբոխ կազմել, ցրուած աւելի կամ նուազ ընդարձակ ծի տարածութեան վրայ, — բայց ո՛չ թէ ծի կանոն աւուր, կազմակերպութեամբ պետութիւն՝ նոր ծաքով: — Հայը Թուրք պետութեան պահպանող պատուանդանը, արիւնատար երակն է:

Եթէ անյիճելի է որ Հայաստանը Թուրքիայի շտեմարանն է, ապա նոյնքան անտարակուսելի է, որ Հայ ժողովուրդն էլ այդ շտեմարանը լցնողն է:

Շատերի կողմից Օսմանյին "ընտիր զինուորների ծի կոճի" է նկատուել: Կայ պատմութիւն՝ Հայը զինուորական այդ յատկութեան հետ երևան է բերել և՛ ծի ուրիշ աւելին՝ — շինող, կազմակերպող, ստեղծող: Եւ ծինչդեռ Օսմանյին իր պատերազմական խանդը դուրս թափելուց յետոյ լճացել, փայտացել, կանգ է առել, տիրապետել՝ առանց կանոնաւորել կարողանալու, — Հայը, եթէ յաղթող

ներդաշնակել է, եթէ յաղթուող՝ իր վերքն է գոցել, իր ոյժերը կազդուրել և շարունակ, միշտ յառաջադիմել: Եւ այսօր Հայը տէր է մի կուլտուրայի, բովանդակող է քաղաքակրթական այնպիսի տարրերի, որոնցից այժմս բոլորովին զուրկ է Օսմանցին՝ ընդհանուր զանգուածային տեսակէտից:

Եթէ եղաւ մի Բէօստ, որ փշրուած, խորտակուած Աստորիայի Համեմատական կայունութիւնը հունդարական ժողովրդի ազատասիրական արդար ձգտումներին բաւականութիւն տալու ճէջ տեսաւ, — դժբախտաբար՝ Թուրքը իր պատճական երկունքի ճէջ մի Բէօստ արտադրելու անընդունակ եղաւ: Բայց Հայը իր հատու զէնքի, իր կորովի բազկի հետ միասին Օսմանեան պետական մեքենան վարող, յառաջ մղող նիւթն էլ պիտի տար!: Եւ Օսմանցին՝ «Մերունի» կամ «Երիտասարդ» անհեռատես Օսմանցին՝ ժամանակաւոր պտուղը վայելելու համար, աշխատեց ծառը արծատաքի տապալել. ճողանալով սակայն, որ այդպիսով իր ինքնասպանութեան գործիները իր ձեռքովն էր պատրաստում: Իր ամբասնդման, իր ինքնագոյութեան շահը միայն առաջնորդ բռնելով՝ Թուրքը, եթէ մի քիչ թափանցող խելք ունենար, դեռ շատ վաղուց, ինքնաբերաբար, պիտի ջանար Հային գոհացնել, նրան յառաջադիմութեան ճանաւոր պայմաններ տալ, և այդ նոյն իր շահի, իր պապհովութեան տեսակէտից: Իսկ փոխանակ դրան՝ նա Հայերիս նկատմամբ սկզբում հետևեց քանդող, ստրկացնող քաղաքականութեան և վերջն էլ՝ բացարձակ ջնջման:

Այսպէս, դարերից ի վեր Հայը իր Մայր-երկրի ճէջ կրեց ամէն տեսակ հալածանք, ենթարկուեց ամէն կարգի հարստահարութեանց. կանխամտածութեամբ քաղաքական և ընկերային ամենաստորագոյն վիճակի ճէջ դրուեց և որոշուեց գործօն ոյժեր էլ՝ նրան յարատևօրէն այդ դրութեան ճէջ պահելու, — բայց այդ բոլորի միջից անցնելով՝ Հայը ընդունակ և կարող եղաւ մի կողմից իր վրայ ծանրացող, իրեն կաշկանդող, քայքայել, սնչացնել ուզող տարրերին դէմ դնելու և միւս կողմից էլ՝ Մայր-Հայրենիքի ճէջ իր կենսականութիւնը պահպանելով՝ նոր կեանքի ձգտելու: — Տառապանքի, երկունքի այդ շատ երկար տարիներում՝ Հայը

երևեց ձի կողմից իր ունեցածը յաճառօրէն պահպանող, իսկ չունեցածի, կորցրածի համար՝ ձգտող, ճարտանչող: Եւ այսօր, ջնայելով իր զխով անցած հին ու նոր ամէն արդեաներին, նա դեռ ապրում է հոճ բազմութեամբ այն երկրի ճէջ, որին համաշխարհային պատժութիւնը ճանաչել է Հայաստան անունով:

Աշխարհակալական իրաւունքով Թուրքը այդ երկրն էլ իր կայսրութեան ձի ճամն է դարձրել: Բայց ձի այնպիսի ճառը, որ ձիւս ճասերից տարբերուծ, անջատուծ է թէ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ տեսակէտով և թէ ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ, ու կաղճուծ ձի անջատ ճոյլ, ձի ընդարձակ տարասեռ ճարմնի՝ անյարակից կտորը: Հայ ազգի ՊԱՏՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ այդ երկրի վրայ որ և է վիճաբանութիւնից վեր է և ամենափոքր առարկութեան ի՛սկ տեղիք չի կարող տալ, զի այդ իրաւունքը ճանչցուել և յարգուել է հազարաւոր տարիներից ի վեր: — Այն ժամանակ՝ երբ Օսմանյիւն դոյութիւն ի՛սկ չունէր, երբ նա իր ամբողջային կաղճակերպութեան ճէջ դեռ չէր ճտած, ինչպէս և յետոյ՝ այդ բոլոր ժամանակներու՝ ՀԱՅԻ ՊԱՏՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ կար և գործուծ էր այդ երկրի ճէջ: Չնայելով իր քաղաքական անկճանր՝ Հայը իր Հայրենիքի ճէջ դարերի ընթացքուծ շեղջել, ճթերել է և իր հարազատ զաւակների արիւնով ոռոգել, ուռճացրել է այնքան շատ անանցանելի կոթողներ, որ ՀԱՅԻ ՊԱՏՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ դեռ շա՛տ ու շա՛տ դարեր էլ աներկբայ կշարունակէ դոյութիւն ունենալ, գործել այդ երկրի ճէջ, — և այդ՝ ճինչև Հայի ամբողջական անհետացուծը:

Բայց շատ հեռուն չերթալու համար՝ նկատել տանք, որ նորագոյն ժամանակներուճս ՀԱՅԻ ՊԱՏՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ այդ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ հանդիսապէս ճանչցուեց և վերարճանագրուեց Բերլինի Դաշնադրութեան 61-րդ յօդուճոճովը: Հետեւաբար՝ Հայի այդ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ ճանաչել և ստորագրել է նո՛յն ինչն Օսմանյիւն: Եթէ Բերլինի Դաշնադրութեան 61-րդ յօդուճոճովը ճանչցուեց Հայի ՊԱՏՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ այդ երկրի վրայ և նրա ընդարճակութեան ճէջ բնակաճ՝ տիրապետող Հայ տարրի համար բարենորոգուծ-

ների պէտք նկատուեց՝ “տեղական պահանջներին համեմատ”։ — ապա Հայի այդ իրաւունքը, իր ճարտիրոսացած զաւակների բազկի շնորհիւ, ո՛չ ճիւղն նորից ճանչցուեց և արձանագրուեց 1895 Մայիս 11-ի Ծրագրովը, այլև որոշուեց, զձագրուեց բարենորոգմաների այն ընդհանուր հիմունքները, տրամագրութիւնները և պայմանները, որոնք կարող էին, ծօտաւորապէս, բաւականութիւն տալ Հայերի տեղական պահանջներին: Հաւաքականօրէն ճշակած այդ Ծրագրով Հայաստանը ճանչրցուած է ճիւղ (bloc) և նրա վրայ ՊԱՏՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ անձեռնմխելի ԻՐԱՒՈՒՆՔ ունեցող Հայի ու այնտեղ բնակւող ա՛յլ տարասեւեռների համար որոշուած է բարենորոգչական այնպիսի հաստատութիւններ, որոնք բոլորովն տարբեր բնաւորութիւն պիտի ունենային՝ Օսմանեան պետութեան ճիւղ անյարակից (incohérent) ճասերից:

Մայիս 11-ի Ծրագրիրը հայկական պահանջները և իրաւունքները MAGNA CHARTA-ն է: Նրա զորձագրութիւնը կարող է յայտարարել, ձգձգուել, բայց ո՛չ թէ մէջտեղից վերցուի: Իրերի ընթացքը, վաղ կամ ուշ, ինքն ի՛սկ նրա իրականացումը անխուսափելի կդարձնի: — Բայց դեռ Հայի բազուկը փշրուած չէ, նա կայ:

Արդ, Օսմանեան խարխլած պետութիւնը վերահաստատելու և նոր հիմունքները վրայ դնելու պատմական կոչումը ստանձնել ուղղ “երիտասարդներ” ի համար՝ ի՛նչ դեկավարիչ սկզբունքներ պիտի լինէին դէպի այն երկիրը, որ թրքական աշխարհակալած ճիւղ երկրներից տարբերուած, անջատուած է ո՛չ ճիւղն ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ, ՅԵՂԱԳՐԱԿԱՆ տեսակէտից, այլև որի վրայ, անյիշատակ ժամանակներից մինչև այսօր, Հայը իր արդէն անլիճելի ՊԱՏՄԱ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔՆ ունի և ի՛ր անցեալով, քաղաքակրթութեամբ, հասարակական ու ճանաւոր ձգտումներով բոլորովն զատ ճարձին է կազմուած Թիւրքիայի իր բախտակից ճիւղ տարրերից և ճասերից: - Քանդե՛ր, ոչնչացնե՛ր, ջնջե՛ր, ձուլե՛ր: — Բայց այդ քաղաքականութեան շա՛տ երկար ժամանակներից ի վեր կպած մնացին թէ՛ “Մերունիներ”ը և թէ՛ իրենց անդրանիկները, և զա՛ ո՛չ ճիւղ հետևանք տուեց նոյն ի՛սկ իրենց

միտումների տեսակէտից : Այդպիսի մի քաղաքականութեան հետեւը այժմս, նախ՝ կլինէր անկարելի, ապարդիւն, ինչպէս անցեալը այդ ցոյց է տուել, և երկրորդ՝ անարդարանալի, նոյն իրենց այն նպատակի համար, որով առաջնորդուած պիտի գործէին այդ հրէշային, թէև Օսմանեան բռնապետութեան ո՛չ անձանօթ, ոճիրը : Եթէ " Երիտասարդներ " ը կարծուճ են թէ թրքական պետութեան բազկացուցիչ բոլոր օտարասեռ տարրերը ընդհանրապէս և Հայը՝ ճասնաւորապէս մի կտոր խմոր, շաղախուելի զանգուած են, որ կարելի է իրենց կամքին և ուզածին պէս կաղապարել, այս ու ան ծաւալով մի արհեստական շրջանակի մէջ դնել, — դա էլ սխալ է, և անցեալը, կրկնուած փորձերը, ինչպէս նաև ուրիշ ազգերի օրինակները, ցոյց տուեցին որ արդարև սխալ է :

Այս բոլորից յետոյ.—որովհետև " Ծերունիներ " ի խիստ բռնապետական, չափազանց կեղրոնացման բէժիմը Օսմանեան պետութիւնը կորստի հասցրեց. որովհետև թրքական կայսրութիւնը բազկացնող տարասեռ ժողովրդից և անջատ մասեր կազմող երկրներից, հակառակ Բացարձակ Բռնապետականների և Սահմանադրականների կողմից բազմիցս եղած փորձերին, անկարելի է միաձուլել մի ու թիւն, մի ազգութիւն կազմելու. — ուստի մնում է միայն մի ճանապարհ, որով կարելի է միաժամանակ թէ՛ Օսմանեան կայսրութեան պետական միութիւնը պահպանելու և թէ պայքարող տարասեռ ժողովրդներին զէթ ճասնակի բաւականութիւն տալու ու այդպիսով թիւրքիան ընդհանուր անկուծից, բաժանուծից ազատելու : — Իսկ այն է՝ որ վերակազմուելիք թրքական պետութեան ընդհանրական հաստատութիւնների նպատակը պիտի լինի ՄԻԱԻՈՐԱԿԱՆ (unitaire), իսկ միջոցը՝ ԱԶԳԱՅԻՆ—ԱԶՍՏԱԿԱՆ : Եւ այդ նպատակին կարելի է հասնել միայն տարբեր երկիրներէ պատճառքազաքական իրաւունքը, աշխարհագրական, ցեղագրական անհատականութիւնները հիմունք ընդունելով՝ տեղական ժողովրդական ընդարձակ ինքնավարական հաստատութիւններ առաջ բերելով և նը-

րանցից ծագող պետական ընդհանուր, ծիացուցիչ հաստատութիւններ ստեղծելով: Եւ այդ բէթօնի, այդ հաստատութիւնների ազդակները թիւրքիան ունի:

Ահա՛ Հիմնական տարրերը, որ “Երիտասարդ թիւրքիայ”ի ծրագրի իսկական ծառերը պետի կազմէին. այդ գաղափարներովն է որ սապարէզ պիտի իջնէին բոլոր “Երիտասարդները՝ սկզբից մինչև այսօր: Այդ էր միակ ուղին, միակ ազդու միջոցը, որով նրանք՝ կարող պիտի լինէին Օսմանեան Բռնապետութեան տակ հեծող թէ՛ համացեղ և թէ՛ օտարացեղ քրիստոնեայ տարրերին հաւասարապէս շահազրգուելու և նրանց գործակցութիւնը խնդրելու պետական ընդհանուր վերաշինութեան գործին մէջ: Եթէ իրենք ցանկացողներ են Օսմանեան համապետական վերանորոգութեանը, իրողութիւնն այն է, որ չզիտեն թէ ի՞նչպէս, ի՞նչ կերպով, քաղաքական ի՞նչ հաստատութիւններով վերանորոգութեան այդ գործը կարելի է իրականացնել:

Ուղիղ գաղափարները ազգեր են կեանքի կանչում և պետութիւններ ստեղծում, իսկ սխալ մտքերի կիրառութիւնները գոյութիւն ունեցող ազգութիւններ են ջնջում և կազմում պետութիւններն էլ քայքայում:

Այժմ մի կողմ թողնելով խնդրի ընդհանուր կողմը՝ դառնանք Հայաստանին:

Իրերի ստացած դրութիւնը, պատմութեան որոշ ընթացքը արդէն այն ուղղութիւնն են ընդունել, որ, այսօրուայ “Երիտասարդ թիւրքեր”ը, իսկապէս, կամայ ակամայ ստիպուած են Հայ ազգի և նրա Հայրենիքի ՊԱՏՄԱՒԱԳԱԿԱՆ իրաւունքը և ԱՆՀԱՏԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ իբրև ձեռք բերուած, հաստատուած իրողութիւն ընդունելու:

Այստեղ ո՛չ խուսափանք կարող է լինել և ո՛չ էլ երկղիծութիւն:

“Երիտասարդներ”ը կա՛մ այդ պիտի ընդունեն իբրև Հայք արդէն ունեցած իրաւունք, կատարուած մի իրողութիւն և ըստ այնմ որոշեն իրենց պաշարի պայմանները ու հիմունքները՝ ընդդէմ թիւրք Բռնակալութեան, կա՛մ պիտի մտնեն “Մերունիներ”ի բանակը և աշխատեն միահամուռ ոյժով

պատմութեան ընթացքը շուռ տալ և բոլորովին հակաբնական, իրերի բնաւորութեան հակառակ բաղկացութիւններ ստեղծել, եթէ միայն կարող են: Այլապէս՝ եթէ չեն ուզում պատրուակեալ կերպով Սուլթանների թիկնապահները մէջ ծանկի, և ցանկանում են տիրող միահեծանութեան դէմ ճաքառել, այն ժամանակ պարզորոշ կերպով պէտք է ճանաչեն, հաշուի առնեն և իրենց պայքարի հիմունքները մէկն անեն Հայի արդէն ձեռք բերուած, նոյն ի՛սկ ճանչցուած իրաւունքը՝ այն է ինքնավար Հայաստանի գաղափարը:

Եւ պատմութեան ընթացքը շատ պարզ է:

“Մերունիներ”ը և իրենց նախորդները Հայութիւնը “Կրօնական” մի համայնքի վերածեցին: Հակառակ տիրող տարրին՝ այդ “Կրօնական Համայնքը” ժամանակի ընթացքում կարող եղաւ իր իրաւունքների շրջանակը ընդարձակել և դառնալ “Կրօնա-քաղաքական մի Համայնք”: Պատմական գործոն ոչմերը ասպարէզ մտնելով՝ նրանք “Երիտասարդ Հայեր”ի մէջ ճարմնացան և Բերլինի Դաշնադրութեան 61րդ յօդուածով Հայը քաղաքական կեանքի վերակոչուեց: Իսկ Մայիս 11-ի Ծրագրովը նոյն իսկ որոշուեց քաղաքական կեանքի այն պայմանները, այն հիմունքները, որով պիտի շըրջանակուէր Հայկական Վեց նահանգները՝ Պանի, Կարինի, Բաղէշի, Տիգրանակերտի, Խարբերդի և Սեբաստիայի մէջ ձեռնարկուող և իր ազգային անհատականութիւնը ունեցող Հայութիւնը:

Ուրեմն, եթէ “Երիտասարդ Հայեր”ը և “Երիտասարդ Թուրքեր”ը մի օր ուզեն ձեռք ձեռքի տալ և միահամուռ ոչմերով կռիւ մղել տիրող ընդհանուր Բռնակալութեան դէմ, — այդ համագործակցութիւնը պիտի դրուի այնպիսի պայմանների և ուղղութեան վրայ, որ ընդհանրական կռուի նպատակը և հետևանքը լինէր՝ մի կողմից ձեռք բերել մի ինքնավար Հայաստան, իր տեղական քաղաքական ուրոյն հաստատութիւններով, և միւս կողմից՝ ընդհանուր, ուղղակի, գաղտնի և հաւասար քուէի վրայ հիմնուած Ռեակտարա-

կան ծի սահմանադրութիւն՝ ամբողջ Թիւրքիայի համար, որից բխած Կեդրոնական Հաստատութիւնը՝ Ընդհանուր Պարլամէնտը կարող լինէր ինքնավար բոլոր երկրներին, հետեւաբար և՛ Հայաստանի ճիշև պետական ճիւղութիւնը անխախտ պահէր:

Ահա՛ իրերի իսկական բնաւորութեանը հասնապատասխան այն ճիւղին, իսկապէս չափաւոր և հնարաւոր նախապայճանը, որով պատճառով հողի վրայ կանգնած Հայ Յեղափոխականը կարող պիտի լինի իր գործակցութիւնը տալ “Երիտասարդ Թիւրքիայ” ին և օսմանեան համապետական վերանորոգութեան զաղափարը պաշտպանողներին:

Խնդիրն, ի հարկէ, դեռ ընդհանուր սկզբունքի վրան է. իսկ գալով գործնականին, դեռ բաւական չէ, որ “Երիտասարդ Թուրք” երը, աւելի կամ նուազ անկեղծութեամբ, բաւերով ճիւղն ընդունեն Հայ Յեղափոխականի պաշտպանած այս հիմնական կէտերը, այլ նրանք նախապէս, որոշ կերպով, այդ ցոյց պիտի տան և՛ գործով՝ իրենց պայքարի ձևերով և ուղղութեամբ, — հակառակ պարագային որ և է յարձարումն (compromis), որ և է գործակցութիւն և համերաշխութիւն չի կարող լինել ձեր և նրանց ճիշև:

Եւ այդ հասկանալի է թէ ինչո՛ւ:

“Երիտասարդ Թիւրք” երը ծի անգամ ընդմիջտ պէտք է համոզուին, որ առանց Թիւրքիայի բաղկացուցիչ բոլոր տարրերի ճիւղահմուտ գործակցութեանը և համերաշխութեանը՝ անկարելի է ամբողջ Թիւրքիան վերանորոգել և նոր հիմունքներ լրաց դնել: Իսկ այդ գործակցութիւնը և համերաշխութիւնը պէտք է որ ունենայ իւր կանխորոշ պայճանները և նպատակները:

Մենք այստեղ, պարզ է, դեռ չենք խօսում դրսից գալիք դժուարութիւններ ձառն: Այսքանը ճիւղն ասենք, որ Սուլթանականութիւնը և իրեն նեցուկը եղող հին ոյժերը՝ առանց օրհասական ճարտ մղելու, տեղի չպիտի տան, և այդ ճիւղն այն աստիճան, որ նրանք, ի հարկին, կոչ պիտի անեն արտաքին օգնութեան. իսկ թէ

այդպիսի օգնութեան ընդունակ են զալ զըսի Բէա կ-
ցիօն էր Ոյժերը,—այդ ճասին կասկած անգամ չի
կարող լինել. Թուրք պատմութիւնը պատմական այդպիսի
դէպքեր շատ ունի արձանագրած: Բոլորովին ուրիշ կը լի-
նի խնդիրը, սակայն, երբ Հրապարակ կձանեն պայքարող
այն ժողովուրդները՝ որոնց Գատերը ճիշդագայնօրէն ար-
դէն ճանչցուած և ստորագրուած են: Այդ դէպքում, և
այդ դէպքում ճիշտ, ընդհանուր զիւանագիտութիւնը,
Արևելեան Խնդրով շահագրգռուող պետութիւնները—որոնք
Թիւրքիայի իսկական տէրերն են և առանց որոնց ո՛չինչ
կարելի է անել—կամայ ակամայ ստիպուած պիտի լինեն
Թիւրքիան պահելու սկզբունքի վրան Համաձայնութիւն
կայացնել: Խնդրի այդ ճասը այնքան պարզ է, որ չենք
ուզում ճանրածաննել և պատմական փաստեր ճատնա-
նիշել:

Առնենք պատմական ճի ա՛յլ երեւոյթ:

X

ՕՍՄԱՆԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱԶԳՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օսմանականութիւնը (Օսմանլըլըք) ճի
սկզբունք է, որ Թիւրքիայի ներքին քաղաքականութեան տիրող
ուղղութիւններից ճէկն է Համարուած: Այդ սկզբունքի
իրագործմանն են Հետապնդել, ճասնաւորապէս անցեալ
դարու 30-ական թուականներից, ո՛չ ճիշտ թուրք պետական
ղեկավարիչ անճնաւորութիւնները և "Մերունիներ"ը, այլև
"Երիտասարդ Թուրքեր"ը. այդ նկատմամբ ընդհանուր Հա-
մաձայնութիւն է եղել և աճէնքը անխտիր, աւելի ու նուազ
սաստիկութեամբ, ազգային այդ քաղաքականու-
թեան շուրջն են դարձել: Օսմանեան Կայսրութիւնը իր
ամրապնդումը և կայունութիւնը կը գտնէր ճիայն այն
ժամանակ, երբ նրա ճէջը բովանդակուած ազգութիւնները
բոլորը Օսմանցիներ կրաւնային կամ օսմանցիներ լինելու
գաղափարը կընդունէին վերջնականապէս, — սա էր զեկա-
վարիչ սկզբունքը:

Օ ս ծ ա ն ա կ ա ն ու թ ե ա ն գաղափարը պաշտպանել և իրագործել են աշխատել ո՛չ ծիայն բրխատոնեայ ազգութիւնները՝ Հայերի, Յոյների, Բուլղարների, Լայն, նկատմամբ, այլև ճաշմեղական ժողովրդները՝ Արաբների, Ալբանացիների, Քիւրդերի, Չերքէզիների, Լազերի, Լայն: “Օսմանլըլը”ը Թրքական նացիօնալիզմի ազգակների մէջ ամենազօրաւոր և առաջին տեղն է բռնել:

Տիրող ընդհանուր Համոզմունքն է եղել, որ Թիւրքիայի Թուլութեան, նրա ճասերի անջատման և դէպի անկումն տանող գլխաւոր պատճառներից մէկն էլ այն իրողութիւնն է եղել, որ այդ երկրի ընդարձակութեան վրայ ճեժ ճաւալով գոյութիւն են ունեցել կեղրոնախոյս զօրութիւններ, որոնք արդիւնք են եղել տարբեր ազգութիւնների գոյութիւն ունենալուն և իրենց կենսականութիւնը պահպանելուն: Ուստի ընդհանուր երևոյթը, արդիւնքը ջնջելու Համար՝ պէտք և անհրաժեշտութիւն է տեսնուել վերջացնել ճագում տուող պատճառները: Եւ ի՞նչպէս կարելի էր այդ նըպատակին Հասնել,—բացարձակ կէ դրոն աց մա մբ՝ այս ճասին էլ ընդհանուր Համաճայնութիւն է եղել Թրքական Բացարձակապետութեան ղեկաւարիչ ոյժերի, “Ծերունի”, ների և “Երիտասարդ”, ների միջև: Օրէնսդրական, վարչական, դատարանական ամբողջ մէխանիզմը այդ ուղղութեամբ է լարուել և այդ ուղղութեամբ էլ բարոյել են Թուրք բոլոր Հրապարակախօսները՝ սկսած մոլլայից մինչև Հասարակ թերթերի խմբագիրները:

Եւ արդարև, պատմութեան մէջ քիչ չեն եղել օրինակներ, երբ պետական այդպիսի գաղափարներ իրագործուել են և յաջողութեամբ էլ գլուխ տարուել: Պատմութիւնը ցոյց է տուել, որ մի պետութեան ընդհանուր ճարմնի մէջ ճտնող մի կամ մի քանի ազգութիւններ կարելի է ճուլել, կլանել, լրիւ ն ոյն ացն էլ (assimiler): Եւ այդ լինում է այն ժամանակ, երբ պետական վարիչ ոյժը իր ճեռքին ունեցող, կլանող, ճուլող, ն ոյն ացն ուղ ազղը եղել է աւելի՛ դարգացած, աւելի՛ ուժեղ, աւելի՛ կենսականութիւն ունեցող. իսկ կլանուողը, ճուլուողը, նոյնացնողը, դրա Հակառակ, եղել է աւելի՛ թոյլ, աւելի՛ յետամնաց. այնպէս որ այդպի-

սի պայծաններու՝ դրուած նուաճուող ազգութիւնները՝ իրենց ճառար, բարոյական և նիւթական շահի տեսակէտից՝ աւելի նախաձեռար են համարել, նոյն խիզ գիտակցարար, կլանուելու, ձուլուելու, քան թէ առանձին գոյութիւն պահպանելու: Անշուշտ, ճի Բրետոնի, ճի Բասքի համար, ամէն տեսակէտով, նախաձեռարելի էր կլանուիլ Փրանսիական ազգութեան ճէջ և Փրանսիական պետութեան ճի ճասնիկը դառնալ, քան թէ ուրոյն զիրք բռնել և իր երկրի ապառաժների վրան հաստատուել, կղղիանալ՝ զուրկ ճառարական և քաղաքակրթական աղլակներից: Փրանսիական ազգութեան ճիրի, սրբոյի ճէջ ճանելով՝ նա ճանակցուճ էր համաշխարհային քաղաքակրթութեան և յառաջադիճութեան, քան թէ լճանուճ՝ ճեկուսացաճ զիրք պահելով: Գալիերը (Ուէլշները), Սկոտլանցիները Անգլիական ազգութեան ճարմնի ճէջ ճանելով՝ նիւթապէս և ճառարապէս աւելի շահեցան:

Վենդերը Գերճանացիներ դառնալով, գերճանականութեան զիրկը ճանելով, աւելի օգտուեցան, քան կորցրին:

Որքան որ սա թոյլի իրաւունքը ճճանաչելու ճի սկզբունք է, բայց այդպէս է եղել պատճութեան ընթացքը ճինչև այսօր, թէև այդպէս ճի լինիլ ապագայում:

Սակայն խնդիրն այն է թէ թիւրքիայի բաղկացուցիչ ազգութիւնները աճող վիճակի ճէջն էին գտնուճ: Թուրք ազգութիւնը, Օսմանլըքի գաղափարների իրագորճճան հետապնդողները Փրանսիացիներ, անգլիացիներ, գերճանացիներ էին:

—Ո՛չ: Պատճութիւնը, իրականութիւնը այնտեղ է՝ խնդրի այս կողմը պարզ կերպով որոշելու համար:

Թիւրքիայի ճէջ ամփոփուող, նրա բաղկացուցիչ տարրերը կազմող ազգութիւնները ո՛չ Բրետոններ են, ո՛չ Բասքեր և ո՛չ էլ Վենդեր:

Իրականութիւնը այնտեղ է՝ այս կէտն էլ հաստատելու: Ի՛նչ է ազգութիւն:

—Մարդիկների ճի ամբողջութիւն, որ ունի նո՛յն լեզուն, նո՛յն սովորութիւնները, պատճական նո՛յն անցեալը, նո՛յն ճագումը, կայլն, և օճառուճ է բարոյական համանճան յատկութիւններով:

Պատճառները, ինչպէս և ընկերարանութիւնը, ցոյց է տալիս և՛ այն, որ ազգերի կազմուելը, ձևակերպուելը և զարգացումը արուեստական ճի ձևակերպութիւն չէ, որ կարելի լինի ուզած ժամանակին, ճի քանի վճիռներով և հրամաններով քանդել, ոչնչացնել, լուծել. այլ նրա կազմաւորութիւնը ճի այնպիսի բնական երևոյթ է, որի գլխաւոր պայմաններն են ցեղը, հանրական ծագումը, միջավայրը և պատմական այն բոլոր ազդակները, որոնք ձևակերպել, արտադրել, յառաջ են բերել այդ ազգութիւնը: Աճէն ազգ զարգանում է իրեն առանձին յատուկ և պառշաճ էվոլյուցիայով, որ նրան տալիս է բարոյական և պատմական ա՛յն կազմը, ա՛յն կերտուածքը, ա՛յն շէնքը, հանճարը և առանձնայատուկ գծերը, ինչպէս որ ճի կենդանական էակ յաջորդաբար ստեղծում է իր սեպհական օրգանները և իմացականութիւնը: Այդպիսով է որ աճէն ազգ՝ որպէս կազմակերպուած ոյժ՝ ունի իր սեպհական կեանքը, իր ինքնւորոյնութիւնը, իր անհատականութիւնը, որ նրան տարբերում է ճիւս ազգութիւններից: Այդպիսի համախճբումների ճէջ անցեալ սերունդների գործունէութիւնը և ճառճունքը բաղադրուած, շաղախում է ներկայ սերունդների հետ և այդպիսով էլ պատրաստուած՝ ապագայ սերունդների բախտը:

“ Ազգերը, ասում է Ռընան, *) ինչպէս են Ֆրանսիան, Գերմանիան, Անգլիան, գործում են անճերի նճան, որոնք ունին բնաւորութիւն, ճիտք և որոշեալ շահեր. ազգերի ճասին կարող են դատել, ինչպէս ճատում են ճի անճի ճասին: Նրանք էլ ունին, ինչպէս ճի կենդանի էակ, իրենց էութեան և իրենց պահպանութեան ճգացճունքը, ճաճուկ բնազդը. այնպէս որ՝ քաղաքագէտների ճաճուճներից անկախ, ճի ազգութիւն կարելի է համեճատել ճի լցական և խորաթափանց կենդանիի հետ, ինչ որ վբերում է իր ճոյութիւնը ազատելուն և իր սեռի յանկանութիւնը ապահովելուն”:

*) Dialogues et fragments philosophiques, էջ 89.

Արդ, Թիւրքիայի ճէջ գանուող ազգերը այս բոլոր յատկանիշները և պայմանները լրիւ ներկայացնում են. ուրեմն և նրանք այլևս անվերածելի են :

Եւ երբ այդպէս, ապա Թիւրքիայի ճէջ բովանդակուած ազգութիւնները այնպիսի ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԱՐՐԵՐ են, որ ո՛չ ճիւղն չի կարելի ջնջել, խորտակել, այլ նրանց անկարելի է անտեսել և Հաշուի չառնել՝ երբ Հարցը գալիս է ընդհանուր պետական խնդիրներին :

Օսմանականութեան գաղափարը, որպէս փոխառնուիլի և ուրիշներին նմանուելու ճի՛ միտք, պարզ բան է որ գոյութեան առանձին իրաւունք չունի. փաստերը, իրողութիւնները այնտեղ են ճեր ասածները Հաստատելու Հաճար. նա ո՛չ միայն որ և է Հոյ չունի, այլ ժամանակ է Հասկանալու, որ նա որ և է չափով խսկի չի էլ կարող իրականութիւն ստանալ, ինչքան էլ որ նրա Հեղինակները դեռ յաճառին :

Օսմանականութիւնը այն գլխաւոր ազգակներից ճէկն է, որ Թուրք Բռնապետութեան Հետ միացած՝ յառաջ են բերում և վառ պահում անջատականոթեան ողին : Եթէ բաղկացուցիչ ազգութիւնները կեղրոնախոյս դիրք են ընդունում, այդտեղ պատասխանատուութեան ճի՛ ճեճ բաժինը ընկնում է Օսմանականութեան գաղափարը իրագործել ճրգտողների վրան : Որոշ է, ուրեմն, որ այդ միտքը և ճգտումը միայն անհատեան շխու՛թիւն կարող է ստեղծել և վանողական ոյժ հանդիսանալ ու թոյլ չտալ որ ընդհանուր գործակցութիւն յառաջանայ : Ժամանակը Հասել է այդ գաղափարի ճեռներուն և ճէջտեղից արճատապէս վերանալուն : Օսմանեան quasi բարենորոգիչները, պետական անճնաւորութիւնները, նաճանաւանդ " Երիտասարդ Թուրքեր " ը իրենց գլխից մի անգամ ընդմիշտ դուրս պիտի ճգեն անախրոնիզմ եղող այդ միտքը :

Որ այդ այդպէս է, մի կողմ թողնենք ընդհանրութիւնը, և դառնանք Հայ ազգութեան :

Հայը ազգ էր, այս բառի քաղաքական իմաստովը, դեռ իր ընկճութուց և քաղաքական անկախութիւնը կորցնելուց շատ առաջ. նուաճութուց յետոյ էլ, ինչքան էլ որ դարեւոր ամէն տառապանքների նա ենթարկուեց, ինչքան որ քան-

ղիչ, կործանիչ ձեռքը նրա վրայ ծանրացաւ, այնուամենայնիւ՝ նա շարունակեց ԱԶԳ մնալ: Հայը շարունակ պահեց իր ազգային կենսունակութիւնը, չկորցրեց իրեն ինքնուրոյնութիւն տուող յատկութիւնները. նա ծառ եւրոպական քաղաքակրթութեան շաւղի ձէջ, զարգացաւ, աճեց, կուլտուրապէս բարձրացաւ և թրքական բռնապետութեան տուած քաղաքական, տնտեսական և ընկերային պայմանները նրա համար այլևս սեղծիչ, ուրեմն և անտանելի դարձան: Ուստի և ինքնառաքանութիւն չգործելու համար՝ ճի հրամայական անհրաժեշտութեամբ, որպէս իր պատճութեան և կեանքի արդիւնք, նա ձգտեց նսր կեանքի՝ յեղափոխական օրէն:

Ուրեմն, ո՛չ ճիւղն ազգայնօրէն նրան այլևս չի կարելի ձուլել, խորտակել, կլանել, և դա շա՛տ բարձր է Օսմանականութեան գաղափարը ծարմնացնողների ոյժերից, այլ նրան պէտք է հաշուի առնել, որպէս Թիւրքիայի ձէջ գոյութիւն ունեցող քաղաքական ճիւղօրէն տարրու այնպէս ձգտել ընդհանուր Թիւրքիայի վերանորոգութեանը:

Օսմանեան պետութեան ամբողջականութիւնը պահպանել ուզող « Երիտասարդ »ները այդ իրողութիւնը անտեսել չեն կարող, փորձեն՝ ինչքան որ կուզեն:

Եւ երբ ազգութիւնները քաղաքական տարրեր են Թիւրքիայի ձէջ, ուրեմն, հասարակ ողջմտութիւնը պահանջուծ է, որ նրանք գոյութեան առանձնաշատուկ պայմաններ էլուսնենան, — իսկ այդ կարելի է ճիճիւղն քաղաքական կատարեալ ինքնավարութեան ձեւով, և ո՛չ ճի ուրիշ սխտէճով. այդ է ճիակ ուղին, որ ցոյց է տուել պատճութիւնը և յառաջադէճ ազգերի կեանքը:

Ազգերը իրենց գոյութիւնը կարող են ապահովել, պահել ո՛չ ճիւղն անջատականութեամբ և կամ առանձին անկախութեամբ, այլ նրանք այդ նպատակին կարող են հասնել և՛ ինքնավարական ձեւով. այդ ձեն էլ նրանց գոյութիւնը կապահովի, նրանց ճիւղոց կտայ զարգանալու, յառաջադիմելու և իրենց ընդունակութիւնները երեւան բերելու համաշխարհային պատճութեան շրջանակի ձէջ: Եւ դա այնքան ճշմարիտ է,

որ պատճառով շատ օրինակներ ունի տուած թէ ի՛նչպէս իրենց սեպհական անկախութիւնը արդէն ունեցող ազգութիւններ՝ քաղաքական ինքնավարական սխտեճով՝ ճիացել, դաշնակցել են իրարու հետ և պետական ծի ընդհանուր ոլորտի ճէջ ճտել :

Ազգերի ինքնավարական սիստէճը այն ճիակ ճիջոցը և ճեւն է, որով կարելի է Թիւրքիային ՆՈՐ կազմ տալ, ՆՈՐ հիճունքների վրայ դնել, պահել նրա աճբողջութիւնը և վանել անջատողական ոգին . հակառակ ճանապարհը կտանի, անսայթաբօրէն, դէպի անջատումն, դէպի պետական ընդհանուր քայքայումն, — դա է իրականութիւնը :

Պատճառութիւնը, նոյնպէս, ցոյց է տալիս, որ քաղաքական հաստատութիւնների փոփոխութիւնները օգտակար և յարտե են լինում ճիայն այն ժաճանակ, երբ նոր ճեւերը արդէն հնի ճէջ սաղմնաւորուած են լինում : Արդարև, այդպէս էլ եղաճ է սկզբում Թիւրքիայի պետական կեանքը :

Իր պատճառութեան սկզբնական օրերում՝ ճոլեւանդութիւնից, անհաճբերողականութիւնից և իր թուլութիւնից ստիպուած, նա նուաճուած ազգերի հաճար սեպհական, ազգային հաստատութիւնների սկզբունքն էր ընդունել և այդպիսով էլ իր պետական իրաւունքի ճի ճասն էր դարճրել ազգերի ինքնուրոյն գոյութեան և սեպհական հաստատութիւնների գաղափարը . հայը ունեցել է և ունի իր շատ սեղճ "Սահճանադրութիւն"ը, որ ինքնավարութեան ճի սաղմն է և այդ սաղճը ո՛չ թէ ջնջել պէտք էր, այլ աշխատել աւելի ընդարճակել, աւելի լայն սահճաններ տալ : Նոյնը և՛ ուրիշ ազգութիւնների նկատճաճը :

Սրանից յետոյ, ճիջանկեալ կերպով, ճի քանի խօսք աւելորդ ճէ այն երկու գլխաւոր առարկութիւնների նկատճաճը, որ շարունակ կրկնում են ճայրայեղ կեղբոնացճան կողմնակիցները և "Երիտասարդ Թիւրքիա"ն :

Նրանք ասում են, որ ինքնավար ազգերը ո՛չ ճիայն անճիջապէս խաղալիք կգաւնան Թիւրքիայի անկճաճը շահագրգռուող պետութիւնների ճեւքին, այլև իրենց առաջին

ձգտուճը կանեն, օգտուելով ներկայացած պայճաններէց, բոլորովին դատուել, անջատուել:

Աւանց ապագային վերապահուած լինողներէրի ճասին a priori դատողութիւններ անելու, նկատենք ճիւղն այս. արեօք ո՞ր ազգերը աւելի վտանգաւոր և իրենց բախտը թիւրբիայից իսպառ բաժանողներ կլինին, — ստրկացածները, ամէն տեսակ հարստահարութեանց ենթարկուածները, ապազգայնացման դրութեան ճէջ ապրողները, թէ՛ կեանքի և գոյքի, ճարդկային և ազգային ամէն իրաւունքներ վայելողները, որոնք տէր լինելով օրէնսդրական և վարչական իրենց ներքին՝ տեղական գործերին, ամէն ճիջոց կունենան իրենց ընդունակութիւնները երեւան դնելու իրենց Մայր-Հայրենիքի ճէջ:

Երբ ընդհանուր թիւրբիայի ճէջ կտեղծուի տանելի կեդրոնական ճի կառավարութիւն և պ ե տ ու թ իւ ն ը կանճնաւորի այդ երկրի ճէջ ապրող բոլոր ժողովուրդները ու դրուած պետական ընդհանուր օրէնքները արտայայտիչ կըլինին բոլոր ազգերի կամքին, — այն ժամանակ բաժանման, անջատականութեան, օտարի ճեռքին իտաղալիք դառնալու երեւոյթները ըստ ինքեան կվերանան և իսկի գոյութիւն չեն էլ կարող ունենալ: Բաղկացուցիչ կազմ ունեցող Նորագոյն Պետութիւնների օրինակները այնտեղ են՝ ճեր այս սասճը հաստատելու համար:

Այն ճիւս առարկութիւնը՝ թէ ինքնավարական սիստեճը յառաջ կբերի պետական ընդհանուր թուութիւն և ճ ի ու թ իւ ն ը կկանգարի—դա, նոյնպէս, լուրջ հայեցակէտ չի ներկայանում: Ծատ հին ժամանակներից սկսած՝ պատճութիւնը ցոյց է տալիս բազմաթիւ օրինակներով, որ ո՛չ ճիւղն ամենից աւելի շատ կորճանման սաղճեր են ներկայացրել չափազանց կեդրոնացում ունեցող պետութիւնները, այլ և ճ ի ու թ ե ա ն և թուութեան կողմից նրանք ամենից աւելի են տուճել: Ընդհակառակը՝ ուրիշ բազմաթիւ օրինակներ ցոյց են տալիս, որ ինքնավարական կազմ ունեցող երկիրները ամենից աւելի են ջանացել, իրենց շահի տեսակէտից, աւելի սերտ կերպով կապուելու ընդհանուր հայրենիքի և երկրի հետ,—Անգղիա-

կան գաղութները այդ ճափն կասկած չեն թողնում, դեռ թողնենք միս երկրների օրինակները :

Այնպէս որ՝ Թիւրքիայի մէջ ինքն ա վ ա ր ա կ ա ն ամէն զրուծեան հակառակողները այդ երկու կողմից էլ սխալուած են :
Անցնենք մի ուրիշ՝ աւելի հետաքրքիր երեւոյթի :

XI

ԹԻՒՐՔԻԱՅԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲԱՐԵԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՎԵՐԱՁՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Թիւրքիայի բախտով ճանաւորապէս շահագրգռուած պետութիւնները՝ իրենց հակամարտ շահերը մի կերպ, զէթ ժաճանակաւորապէս, հաշտեցնելու տեսակէտից՝ յաճախ հարկազրուել են յայտարարելու թէ այդ պետութիւնը պէտք է պահել որպէս անհրաժեշտութիւն : Բայց հին շրջանակով պահելը անկարելի էր նկատուել, իսկ նՈՐ ի՞նչ ձևի պէտք էր վերածել, — այս է եղած գլխաւոր խնդիրը՝ որ երկար ժամանակ զբաղեցրել է թէ՛ եւրոպական զիւանագիտութիւնը և թէ՛ անկախ մտքերը : Այդ հարցին, Արևելեան Խնդրի պատմութեան ընթացքում, երկու որոշ պատասխան է տրուել, պատասխաններ՝ որոնցից ամէն մէկը Թիւրքիայի ընդհանուր վերաշինութեան մի բնորոշ սիստէմն է ներկայացրել :

Ֆրանսիական զիւանագիտութիւնը գլխաւորապէս, սրա հետ յաճախ միացած և՛ Անգղիականը, այն գաղափարն են պաշտպանել, թէ Թիւրքիայի ընդհանուր բարեկարգութեան խնդիրը պէտք էր դնել միատեսակ հիմունքների վրայ, այնպէս որ ամբողջ երկրի մէջ պէտք էր միանման և համատիպ բարեկարգութիւններ ներմուծել՝ առանց ամենափոքր անգամ ուշադրութիւն դարձնելու տեղական պայմաններին, ցեղագրութեանը և աշխարհագրական դիրքին ու անցեալին, և այդ պիտի կատարուէր ամենախիստ կեղրոնացօւմով : Եւ ի՞նչ պիտի լինէր զրա ընդհանուր նպատակը, — այն՝ որ Թիւրքիայի բազկացուցիչ բոլոր ազգութիւնների ճանաւոր արտօնութիւնները և առանձնայատկութիւնները պիտի ջնջուէին, ամէն տարասեռ տարրեր իրենց գոյութիւնը պիտի կորցնէին և այդ բոլորի արդիւնարարը պիտի լինէր ընդհանուր ձուլումն և Օսմանեան մի ազգութեան ձևակերպումն :

Ընդհանուր բարեկարգութեան երկրորդ սիստէմը, աւելի,

առաջարկել և պաշտպանել է Ռուսիան:— Աչքի առաջ ունե-
նալով այն իրողութիւնը, որ Թիւրքիայի մէջ ապրում են ո՛չ
թէ մէկ, այլ ծի քանի տարբեր ազգութիւններ, որոնք իրարուց
զանազանում են աշխարհագրական, ցեղագրական պայճաննե-
րով, իրենց անցեալով և ունեն տարբեր տեսակի պահանջներ
ու ձգտումներ, ուստի ամէն երկրի մէջ բարեկարգութիւններ
պիտի ձտցնուէր իր տեղական պայճաններին և պահանջնե-
րին համեմատ, և այդ կարող էր լինել՝ Ինքնավարու-
թեան սխտէմէնը ընդունելով, իսկ ինքնավարական երկիրները
պէտք էր առնել եւ ըրոպական երաշխաւորու-
թեան և կօնտրօլի տակ: Ռուսիան բացարձակ կեդ-
րոնացման հակառակ է եղել և դա համարել է անկարե-
ւիւթիւն ու վնասակար:

Աւելի քան 70 տարի է, որ Թիւրքիայի ընդհանուր բա-
րեկարգութեան խնդիրը հրապարակ է դրուել և այդ երկու
սխտէմները շարունակ դիւանագիտական ձեռնարկների ու
ճանուցագրերի նիւթ են կազմել:

Թիւրքիան, այս խնդրի մէջ, ճիշտ յարել է Ֆրանսիական
ճրագրին, բայց ո՛չ թէ բարեկարգութիւններ իրագործելու,
այլ ընդհանուր բարեկարգութեան դատը պատճառ բռնելով՝
արգելք հանդիսանալ և թոյլ չտալ որ ճանաւոր բարեկար-
գութիւններ տեղի ունենան, նոյն իսկ այն բարեկարգութիւ-
նները, որոնց իրագործումը ընդհանուր դիւանագիտութեան
կողմից, ուրեմն և Ֆրանսիայի ու Անգլիայի, անհրաժեշտու-
թիւն և անյետաձգելի է նկատուել: Ընդհանուր բարեկար-
գութեան խնդիրը դիւանագիտական ճի ճարպիկ խաղ է եղել
Թուրք կառավարութեան ձեռքին՝ Եւրոպային խաբելու, նրան
զբաղեցնելու, յարուցուած խնդիրները յետաձգել տալու և իր
անշարժութիւնը պահելով բողոքող ազգերի ձայնը խեղդելու:

Որովհետև Թիւրքիայի ընդհանուր բարեկարգութեան
խնդիրը իր պատճութիւնն ունի, ուստի համառօտիւ զձագ-
րենք և՛ այդ քանի որ այդ հարցը երբեմն երբեմն երևան
է գալիս և ձտքերի մէջ շփոթութիւն յառաջ բերում:

Մի կողմ թողնելով Սէլիմ III-ի և Մահմուդ II-ի բարենո-
րողչական ձգտումները, առենեք նորագոյն ժամանակաշրջանը:

Սուլթան Աբդուլ-Մէջլիլ օրօք, 1839-ին, Գիւլհանէի
Հատտի Շէրիֆով Թիւրքիայի բոլոր հպատակների համար՝

առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան՝ հաւասարութիւն, կեանքի և զոյքի ապահովութիւն էր խոստացուած: Ի՞նչ եղաւ դրա հետեւանքը: — Ոչի՛նչ, աւելի վնաս, քան օգուտ: Ո՛չ ճիւղն 1839—1856 ընդհանուր բարեկարգութեան տեսակէտով ո՛չինչ չիրագործուեց, այլ Թիւրքիայի բաղկացուցիչ ժողովրդների դրութիւնը և՛ս աւելի վատթարացաւ: Ընդհանուր բարեկարգութեան պատրուակի տակ՝ տեղական ինքնավարութիւնները խորտակեցան, խլուեցան այլատեւ տարրերի ճամնաւոր արտօնութիւնները և Կեդրոնական Իշխանութիւնը և՛ս աւելի զօրեղացաւ ու իր քանդիչ շօշափելիքները տարածեց երկրի ամէն կողմերը:

Իրլիճի պատերազմով (1854-1856), Ֆրանսիան և Անգլիան Թիւրքիան ազատելուց յետոյ՝ ուզեցին նրա ձեջ ճրտցնել վերանորոգող կեանքի սկզբունքներ: Պարիզի (30 Մարտ, 1856) Դաշնադրութիւնից առաջ՝ Աբդ-ուլ-Մեջիդը տուեց ամբողջական բարենորոգումների ծի ն ո ռ խոստում՝ Հատտի Հիւճայիւնով, 18 Փետ. 1856: Այդտեղ նորից վերակրկնուած էին Գիւլհանէի Հատտի Շէրիֆով եղած խոստումները: Այդ նոյն Հատտի Հիւճայիւնը Պարիզի Կօնգրէսին հաղորդուեցաւ և Դաշնադրութեան ձեջը յիշուեցաւ: Եւրոպայի և Թիւրքիայի ձեջ ծի պայճանագիր կնքուեցաւ— Թիւրքիան խոստանում էր քաղաքակրթուիլ, նոր պետութիւն դառնալ, իսկ Եւրոպան էլ յանձն էր առնում Օսմանեան պետութեան ամբողջականութիւնը պահպանել:

Անցաւ 3 տարի և Հատտի Հիւճայիւնի ո՛չ ծի սկզբունքը իրագործուեց: Բաղկացուցիչ ժողովրդների դրութիւնը է՛լ աւելի վատթարացաւ:

Ընդհանուր բարենորոգումները գործադրելու համար, 1859-ին, դիւանագիտական ծի արշաւանք սկսուեց: Երբ այդ հետապնդումը շարունակուած էր, 1860 ին, յանկարծ Լիբանանի ճիչը բարձրացաւ:—Լիբանանի ձեջ աւելի ամուր կերպով հաստատուելու համար՝ Թուրք կառավարութիւնը Դրուզներին զրգուել, ոտքի էր հանել և կոտորել էր տալիս Մարօնիաներին: Թուրք կառավարութիւնը, 20 տարուց աւելի էր, որ աշխատում էր այդ երկրի ձեջ ստեղծել կրօնական և ցեղային հակամարտութիւններ, ուր առաջ այդպի-

սի ծի երեւոյթ գոյութիւն չունէր: Պատճառական փաստերը եկած էին Հաստատելու, որ այդ կոտորածի կազմակերպողը, սաղրիչ ողին և գործադրել սուղը եղած էր ինքը՝ Կեղրոնական Կառավարութիւնը:

Եւրոպայի կողմից, Ֆրանսիայի զինու ճիշտաձուլութիւնից յետոյ՝ Լիբանանը ստացաւ իր տեղական ինքնավարութիւնը,— ճի բրիտոնեայ կառավարիչ՝ ժողովրդից ընտրուած խորհրդականներով, երկիրը պիտի կառավարէր: Տեղական ժանդարմերիան անկախ էր Պոլոս Կեղրոնական Կառավարութիւնից: Ընդհանուր բրիտոնեայ կառավարչի նշանակուելը ենթարկուած էր Մեծ Պետութեանց հաւանութեանը: Շնորհիւ այդ սխտէճի, Թրքական ընդհանուր անապատի ճէջ Լիբանանը եղաւ ազատութեան, կեանքի և գոյքի ապահովութեան ճի ովասիս: Ընդհանուր բարենորոգումների արշաւանքը նորից վիսկսուեց. դարձեալ անյաջողութիւն:

Աբդ-իւլ-Մէջլիդը, 1861 ին, ճեռնուծ է և նրան յաջորդուծ է Աբդ-իւլ-Ազիզը: Որովհետեւ երկտասարդ զահակալը, իր շրջապատողներով ճիասին, բարենորոգչական առանձին ճիտումներ էր ցոյց տալիս, ուստի զիւանազրիտական արշաւանքը զաղարեց, աճէնքն էլ ճտան սպատողական զիրքի ճէջ:

1861—1867 բարենորոգչական ճի քանի ճեռնարկներ եղան՝ թղթի վրայ: Իրականութիւնը շարունակեց նոյնը մնալ. ո՛չ ճի փոփոխութիւն: Ֆրանսիական ճի յայտնի քաղաքական գորճակալ՝ (այդ ճաճանակուայ իրերի գրութիւնը) այսպէս է պատկերացնուծ. («Գողանուծ, սպանուծ, հրկիւզուծ են Թուրք բէկերը. գողանուծ է բրիտոնեայ առաջնորդը. գողանուծ է եպիսկոպոսը. գողանուծ է քահանան. գողանուծ է զաղին, գողանուծ է ճիւֆթին, աճէն որ գողանուծ է բացի աղանուց, այսինքն բայեայից, որին աճէնքն էլ փետրահան են անուծ»):

Աբդ-իւլ-Մէջլիդի առերևոյթն բարենորոգումների ատենն էր, երբ 1861-ին Բօսնիան ապտամբեց:

1866—1868 Կրէտական ապտամբութիւնը տեղի ունեցաւ: Այստեղ էլ, Լիբանանի նճան, Հաստատուեց տեղական ճի սահճանազրութիւն, բայց ո՛չ ժողովրդին բաւականութիւն տալու ճափով:

1867-ին ընդհանուր բարենորոգումների ինզիրը դար-

ձեալ ղիւանագիտական աշխարհի խորհրդածութեան առարկան է դառնում: Փրանսիան առաջադրում է իր պաշտպանած սկզբունքները, Ռուսիան՝ իրենը: Գորջակովը ուսական թէզը կեդրոնացնում է հետեւեալ եռանդուն երկառածի ձեջ, "autonomie ou anatomie" (ինքնավարութիւն կամ անդամատութիւն):

Թուրք կառավարութիւնը նորից յարեցաւ Փրանսիական սխտեճին՝ իր յանձնառութիւններէց խուսափելու համար. և այդպիսով, 1867—1870, ո՛չինչ չկատարուեց, թէև այդ ժամանակ Փրանսիական ազդեցութիւնը տիրապետող էր Թիւրքիայում:

1870-ին Փրանսիան այլևս չի խառնուում Արևելեան գործերին՝ ձեճ չափով:

Թիւրքիայի ձեջ ապրող ժողովրդների դրութիւնը երթալով՝ աւելի վատթարանում է:

1875-ին Բօանիան և Հերցեգովինան ապստամբում են: Գերմանիան, Ռուսիան և Աւստրօ-Հունգարիան ձշակում են տեղական բարենորոգումների ձի համեստ ծրագիր՝ բացառապէս Բօանիայի և Հերցեգովինայի ձեջ գործադրուելու: Օսմանեան կառավարութիւնը՝ այդ ծրագիրը ի դերեւ հանելու ղիտուճով՝ ընդհանուր բարենորոգումների ծրագիրը ձեջտեղ ղլորեց և 1875-ի վերջերը Աբդուլ-Մէջիպը նախ ստորագրեց ձի Փիրման, յետոյ ձեկ իրաղէ, որոնցով եռանդուն կերպով վերակրկնուճ էին 1839-ի և 1856-ի խոստումները. — "Այսուհետև ամբողջ կայսրութեան ձեջ՝ ժանդարմները պիտի ընտրուեն բացառապէս ամենաազնիւ ձարղիկներէց" հաւաստիացնում էր Խալիֆը, ուստի այդ երկու նահանգների համար առանձին ոչինչ չուղեց անել՝ ընդհանրութեանը չվնասելու նկատուճով: Հիւսիսի երեք ղահլիճները, սակայն, չուղեցին տեղի աղ. նրանք ձշակեցին Բերլինի յայտնի memorandum-ը, որին հաւանութիւն տուեցին բոլոր պետութիւնները՝ բացի Անգղիայէց: Երբ որոշեալ օրը ղեսպանները memorandum-ը պիտի յանձնէին Բ. Դըրանը, այնտեղ ձարղ չղտան, որովհետև նախընթաց ղիշերը Սուլթանը ղահլընկէց էր եղել. — նրան սպանել էին:

Եկաւ Մուրատ V-ը. շուտով նրան փոխարինեց Աբդուլ-Համիդը. memorandum-ը ղարձեալ չյանձնուեց. որոշուե-

ցաւ ժամանակ տալ, որովհետեւ նոր սուլթանը ընդհանուր բարեկարգութիւնների ճիտում էր ցոյց տալիս և աշխատասէր ու եռանդուն ձեւին էր երեւում: Այս էր իրերի դրութիւնը զարնանը, երբ Բուլղարական ծի քանի նահանգներ, աշնանը, ապստամբեցան . 20 հազար Բուլղար կոտորուել էր . յառաջացել էր ընդհանուր զայրոյթ քաղաքակիրթ աշխարհում . պետութիւնները ճիջամտել ուղեցին, և 1877-ի դեկտեմբեր ամսին, Պօլսի ձեջ, կայացաւ Կօնֆէրանս: Կօնֆէրանսը կազմող լիազօրները բարենորոգումների ճի ծրագիր ձշակեցին, որ պիտի գործադրուէր ճիճիայն Բօսնիայում, Հերցեգովինայում և Բուլղարիայում՝ եւրոպական երաշխաւորութեան և վերահսկողութեան տակ: Լրիւ Համաժողովին, ուր ներկայ էին և՛ սուլթանի նախարարները, լիազօրները պատրաստուած էին իրենց ծրագիրը պարզելու, երբ յանկարծ թիղանօթները յայտարարեցին որ ամբողջ Թիւրքիան սահմանադրական կառավարչութեան էր վերածուել: "Ինչո՞ւ Համար տեղական բարենորոգումների ծասին էք դուք խօսում, երբ ձենք ազատ կառավարութեան բարիքը տալիս ենք բոլորին՝ անխտիր: Այդ ծամանաւոր արածնութիւնները, որոնց ծասին խօսում էք, չեն համապատասխանում նոր հաստատութիւնների ամբողջական ներդաշնակութեանը . ինչո՞ւ Համար արածնութիւններ ազատութեան ձոցի ձեջ", — ասում են թուրք ներկայացուցիչները: Լիազօրները թէեւ չհամոզուեցան, բայց յաջողութիւն էլ չգտան . կօնֆէրանսը վիժեց: Ռուսիան հեռացաւ Եւրոպական Համաձայնութիւնից (Concert européen), և Ռուս Թրքական պատերազմը բացուեց:

Թիւրքիան պարտուեց:

Սան Ստեֆանօյի Դաշնադրութեան ձեջ ինքնավարութիւնների սկզբունքն ընդունուեց:

Բերլինի Դաշնադրութիւնը այն առաւելութիւնը ունեցաւ Պարիզի Դաշնադրութեան վրայ, որ Թիւրքիայի ընդհանուր բարեկարգութեան հարցը չուղեց ինդրի առարկայ անել, և դարձեալ ամէն երկրի տեղական պահանջներին բաւականութիւն տալու սկզբունքն ընդունուեց:

Բերլինի Դաշնադրութիւնից յետոյ՝ Թիւրքիայի ձեջ վերստին գործել սկսեց ազգայնական քաղաքական ու թիւնը՝ բուռն, ճուրի կերպով: Նուաճուող ժողովրդների դրութիւնը անտանելի դարձաւ:

1881—1882-ին պետութիւնները հաւաքական ջանքերով աշխատում են Հայկական բարենորոգումները ընդունել տալ, բայց ի գո՛ւր: Անգղիան ծանաւոր ջանքեր է թափում, դարձեալ անյաջողութիւն:

1885—1890 Հայկական նահանգները յուզումի ձեջ են ծանում: Կարնոյ դէպքից, Գում-Գափուի նշանաւոր Յոյցից և Փոքր Հայքի ալեկոծումից յետոյ՝ տեղի են ունենում Սասունի շարժումները և արժանայիշատակ (mémorable) ապստամբութիւնը (1892—1894) ՄՈՒՐԱՏԻ ղեկավարութեամբ: Գժազբուում է Մայիս 11-ի (1895) Ծրագիրը, որ ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ո՛չ ի ն ք ն ա վ ա Ր Հ ա յ ա ս տ ա ն ի ծ ի ծ ի ջ ու կ: Թուրք կառավարութիւնը նորից ընդհանուր բարենորոգութեան խնդիր է յարուցանում: Պետութիւնները չեն համոզուում, բայց ճ՛նշիչ ճիջոցի էլ ղիճելու կամք չեն ցոյց տալիս՝ բացի Անգղիայից. — և Ռուսիայի, Գերմանիայի չկամեցողութեամբ՝ Մայիս 11-ի Ծրագիրը գործադրութեան ձեջ չի ծանում:

Պաշտօնական թիւրքիան դարձեալ շարունակում է իր կարծեցեալ ընդհանուր բարենորոգութեան խնդիրը: Տեղի են ունենում Հայկական կոտորածները:

1897-ին Կրետէն նորից ապստամբում է. Եւրոպական ճիջածառութիւնից և Յունա-Թրքական պատերազմից յետոյ՝ նա ստանում է իր կատարեալ ինքնավարութիւնը:

1902—1903-ին զէնքի է ղրծում Մակեդոնիան: Յառաջ է գալիս Միւրջշտէզի ծրագիրը, որ իր ձեջ ունի ապագայ ի ն ք ն ա վ ա Ր Մ ա կ ե դ ո ն ի ա յ ի ս կ զ ք ն ա տ ր ո թ ի լ ը ը :

Եւ այսպէս, այս համառօտ գժազբութիւնից զուրս է գալիս հետեւեալ երկու անհերքելի իրողութիւնը.

Առաջին՝ Բ ն դ հ ա ն ու Ր Բ ա Ր Ե ն ս Ր ո գ ու ճ ն Ե Ր Ի Խ ն դ ի Ր Ը Թ ու Ր ք կ ա ռ ա վ ա Ր ո թ Ե ա ն ձ ե ո թ ի ն ք ա ղ ա ք ա ղ ի տ ա կ ա ն ձ ի հ ա կ ա շ շ ի ու ծ Ր ա գ ի Ր է ե ղ Ե Լ, որով նա շարունակ աշխատել է հակառակել բարեփոքումի գոյնը: Ինքնավարական սիւստէճի գործադրութեանը: Իր գլխաւոր առարկութիւններն են եղել, որ կայսրութեան ձեջ ամփոփուած ժողովուրդները անկարող են ձեկէն բարենորոգումների շաւղի ձեջ ծանել, ուստի իրերը պէտք չէ աճապարեցնել, այլ ճիջոց տալ, որ ամէն

ինչ աստիճանաբար կատարուի: Բացի դրանից՝ նա առարկել է, որ իր ֆինանսական ճասը թոյլ չի տալիս ընդհանուր բարեկարգութիւնները արագացնելու: Եւ այդ երկու առարկութեան վիսաւոր նպատակն է եղել ծիջոց վաստակել, ճինչեւ որ կարողանայ իր զինուորական ոյժը վերակազդուրել և տարասեռ ժողովրդներին խալաւ խորտակել՝ նրանց գոյութիւնը արհամարհելի աստիճանի վերածելու չափ և ընդհանուր օսմանեան ազգութեան գոյութիւնը իրողութիւն դարձնել՝ ամէն ինչ հիմնելով ճիատարրութեան վրայ:

Երկրորդ՝ Թիւրքիայում ճինչեւ ցարդ որ և է զբաւկան և յարատեւող արդիւնք առեւ է ճիւսն ինքնավարական սխտէճը: Գրա հետ ճիւսն պատճականորէն երեւան է եկել և՛ այն, որ տարասեռ ազգութիւնները ա՛յն աստիճան զարգացել են, որ այլեւս ան կարելի է նրանց խորտակել, կլանել և ձուլել, նաճանաւանդ որ արորդ օսմանեան տարրը թէ՛ յետաճնաց է և թէ՛ կուլտուրապէս աւելի անզարգացած:

Մի ուրիշ իրողութիւն էլ այն է, որ Թիւրքիայի ճէջ ճինչև ցարդ ինչոր կատարուել է, դա չէ եղել ինքնաբերաբար, այլ դրոյց եկած ճ՛նշումի, եւրոպական պետութեանց ճիջաճտութեան հետեւանքով, — որը իր կողմից հետեւանք է եղել դժգոհ ժողովրդների զէնքի զիճելուն և յեղափոխական շարժումներ առաջ բերելուն:

Այսպէս է եղած Թիւրքիայի ընդհանուր բարեկարգութեան պատճութիւնը և նրա բնաւորութիւնը, ու զրա հաճար էլ Թուրք պետութեան գոյութեան երբեմնի ամենաջերճ պաշտպանները և թրքատէրներն անգամ — սկսած Սարաւֆօրդ Կաննինդից ճինչև պրօֆ. Վաճպէրի — ինչպէս և շատ յայտնի քաղաքագէտներ, հրոպարակասոսներ ու պետական անճնաւորութիւններ, յուսահատուել են այդ պետութեան ապագային նկատճաճք և ճեր օրերում ի՛սկ յանգել են, ճօտաւորապէս, հետեւեալ եղբակացութիւններին.

Առաջին՝ ինքն իրեն թողնելով, Թուրք պետութիւնը՝ ինքնաբերաբար և ինքնակամ ո՛չ ճի ընդհանուր կամ ճասնակի բարեկարգութեան պիտի ճեռնարկի. — նրան պէտք է ստիպել, հարկադրել վերելից եկած ճի իշխանութեան որոշճաճք, այն է՝ եւրոպայի:

Երկրորդ՝ որպէսզի Հնարաւոր լինի Էւրոպական ընդհանուր բացալաւուծի առաջն առնել և թոյլ չտալ որ այդ երկիրը բաժան բաժան լինի և զօրեղ Հարեւանների կերը գառնայ, ի վնաս ընդհանուր հաւասարակշռութեան, հարկաւոր է զարգանալու, յառաջադիմելու, քաղաքական ճանաւոր պայճաններ տալ, ի նքն ավարու թեան ձեւով, սեպհական և պատճական կեանք ու անհատականութիւն ունեցող քաղաքական տարրերին, — այսինքն այն ազգութիւններին, որոնք արդէն վերակազմութեան և զարթնումի մէջ են ծախել և իրենց կենսականութեան յայտնի ապացոյցներն են տալիս, և այդ նրա համար որ հետզհետէ սեղմուող, կրճատուող, յետ քաշուող՝ այսօրուան Թիւրքիայի տեղը, ժամանակով, երեւան գան փոքրիկ նոր պետութիւններ, տերրիտորիական նոր բաժանումներով, ու այդպիսով վերջնականապէս Արեւելքը բոլոր Արեւելքայիներին պատկանի և վերջ դրուի Արեւելեան Խնդրի ճղճաւանջին :

Երրորդ՝ թրքական բունապետութիւնը ըստ կարելոյն անվնաս դարձնելու՝ նուաճուող ազգութիւններին խորտակելու և Էւրոպական կապիտալիստների այդ երկրում ունեցած շահերը վտանգելու տեսակէտից՝ հաստատել Ֆինանսական համատիրապետութիւն (condominium) և այդպիսով Թիւրքիայի վարչական ամբողջ զեկը առնել վեց Մեծ Պետութեանց ձեռքը : Այս առաջարկը, որ պատճութեան ընթացքում եղել է ձի քանի անգամ, վերառաջարկուեց 1897-ին Փրանսիայի կողմից, բայց Ռուսիան չհամաձայնեց, թէև որպէս նախագիծ դեռ դիւանագիտական գլոյցի մէջը կայ :

Նորագոյն այս եզրակացութիւնների կողքին, — որ ըստ էութեան նախկինների վերակրկնութիւնն է — դեռ գոյութիւն ունի այն ձինը, որի նպատակն էր, նախ, ընդհանուր համաձայնութիւն կայացնել և ապա Թիւրքիան բաժանել վեց Մեծ և Բալքանեան փոքր պետութիւնների միջև, և դրա համար էլ նրանցից ամէն մէկը ո՛չինչ չի խնայում իրեն ապագայ հասանելիքի գումարը և շրջանը և՛ս աւելի ընդարձակելու, — այս նկատմամբ, այժմս, որպէս նորագոյն ազգակ Արեւելեան Խնդրի, ճանաւոր ջանքերի մէջ է Գերմանիան, միւսներինը արդէն ահագին չափերի հասած լինելով, թէև նրանք էլ չեն դադարում Թիւրքիայում

իրենց ունեցած քաղաքացիութեան իրաւունքը (droit de cité) և՛ս աւելի զգալի և անվիճելի դարձնելու խաղաղ թափանցուծի նորանոր նուաճումներով :

Փաստերը, պատմական անցքերը, այս բոլորից յետոյ, ուրեմն, գալիս են կուռ կերպով Հաստատելու, որ դեռ այսօր էլ Թիւրքիայի նկատմամբ գոյութիւն ունին այն բոլոր արտաքին և ներքին դժուարութիւններն ու խնդիրները, որոնք գոյութեան սկիզբն էին առել դեռ 17-րդ դարու վերջերից՝ այսինքն այն օրից, երբ Թիւրքիան Հարկադրուեցաւ պաշտպանողական զիւրքի ճէջ ճանելու և երբ իրեն ժառանգութեան խնդիրը բացուեց: Կատարուած իրողութիւնները ցոյց են տալիս ճիւղաճաճայն և՛ այն՝ թէ՛ ծագած խնդիրները ի՛նչ ուղղութեամբ են վճռուում :

XII

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Մինչև այստեղ եղած պատմական վերլուծումներից երևաց, որ 1783-ից ձինչև այսօր գոյութիւն ունի ԱՐԵՒԵ-ԼԵԱՆ ԽՆԴԻՐ, որ ո՛չ այլ ինչ է, եթէ ո՛չ Թիւրքիայի գոյութեան, ո՛չ գոյութեան և նրա ժառանգութիւնը որոնց ընկնելու խնդիրը: Այդ Հարցը ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ է և ճիշտագոյն օրէն էլ աստիճանաբար վճռուել է, իսկ թէ այդ վճիռը ձինչև ո՛ւր կհասնի,—գա ապագայի Հարց է. ձենք ճիւղայն ցոյց տուեցինք յարուցուած խնդիրների ընաւորութիւնը, ուղղութիւնը, վճռուելու եղանակները և "Երիտասարդ Թիւրքիայ" ի դրանց նկատմամբ բռնած զիւրքը՝ սկսած երեսնական թուականներից:

Թիւրքիայի գոյութեան և ո՛չ գոյութեան խնդիրը ճիշտագոյնական լինելով, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆԱԿԱՆ ընաւորութիւն են ունեցել նաև՝ այն բոլոր Քաղաքական Խնդիրները, որոնք զանազան ժամանակներում յուզուել են այդ պետութեան սահմանների ճէջ:

Միջազգայնօրէն է վճռուել Սերբիայի, Յունաստանի, Ռումանիայի, Եգիպտոսի և Բուլղարիայի անջատումը: Միջազգային ընդհանուր Հաւանութեամբ և որոշմամբ է Հաստատուել Լիբանանի և Կրետէի ինքնավարութիւնը և Սաճոս կղզու ճասնաւոր Սահմանադրութիւնը:

Միջազգային Համաձայնութեամբ են անցել՝ Աւստրո-Հուն-գարիայի, Ռուսիայի, Ֆրանսիայի, Անգլիայի և Չեքոսլովակիայի ձեռքն անցնող Հողի այն տարածութիւնները, որոնք երբեմն պատկանում էին Թիւրքիային:

Սան-Ստեֆանոյի, Կիպրոսի և Բերլինի Դաշնադրութիւններով ու Մայիս 11-ի (1895) Ծրագրով՝ Հայկական Խընդիրը ձեռք առաւ Հիւսիսային Հիւսիսային Եւրոպայի և Եւրոպայի թիւրքերէն ձեռք առնող շրջանը:

Հայկական շարժումները ճինհետեւ ցարդ ունեցել են այն ուղղութիւնը, որպիսի ուղղութիւն որ բողոքող և շարժման ձեռք առնող ազգութիւնների համար արտադրել է Թուրք պետութեան անցեալը և Արեւելեան Խնդրի պատմութիւնը՝ համանման խնդիրների առթիւ:

Հայկական Խնդիրը Արեւելեան Խնդրի ազգակներից ձեռք առնող, նա ամբողջութեան ձեռք առնող է կարծուած:

Պատմական խնդիրների ուղղութիւնը և ընթացքը անհամանման կամքից կախումն չունի, ինչքան էլ որ նրանք գործող և համարեալ լինեն:

Եւ երբ "Երևասարդ Թիւրքիա"ն ուղուծ է Արեւելեան Խնդիրը տեսնել վճռուած Թիւրքիայի ձեռք եղող բոլոր ժողովրդների համադրեալութեամբ, ձեռք առնանալու ձեռք պատմութիւնը, իրականութիւնը և ասում, որ այդ համադրեալութիւնը կարող է յառաջանալ ճիշտ այն պարագային, երբ Թիւրքիայի բաղկացուցիչ բոլոր ժողովրդների կատարեալ ԻնքնԱզԱԲԱԿԱՆ ԻՐԱՆՈՒՆԻՔ և ընդհանուր Թիւրքիայի Ռամկավարական Սահմանադրութիւնը կընդունուի որպէս սկզբունք՝ Թիւրքիայի ձեռք եղող բոլոր ժողովրդների և կուսակցութիւնների կողմից ու յեղափոխական պայքարը, յեղափոխական գործունէութիւնը այդ ուղղութեամբ առաջ կերթայ:

Հակառակ պարագային՝ ամէն ժողովուրդ իր Դատի Հիւսիսայինների վրան պիտի կանգնի, որպէս պատմական անհրաժեշտութիւն և պիտի երթայ այն ուղիով, ինչոր պատմութիւնը արդէն գծել է:

